

Politika emocija i etničko nasilje: Zadar 1991. godine

VINKO KOROTAJ DRAČA

Autor istražuje etničko nasilje usmjereno prema Srbima u Zadru 1990. i 1991. koristeći se različitim oblicima pisanih izvora (novine, sudski dokumenti, policijski izvještaji, nalazi psihijatrijsko-forenzičkih vještačenja i srodni izvori) i prikupljenim usmenim svjedočanstvima ljudi koji su tih godina živjeli u Zadru. Istraživanje obuhvaća prva otpuštanja s posla, stvaranje atmosfere straha i nepovjerenja, uništavanje imovine tijekom zadarske “kristalne noći” i nakon nje, te djelovanje “trojki” koje su upadale u stanove i zlostavljale Srbe s ciljem njihovog zastrašivanja i protjerivanja, te na kraju, ubojstva Srba u Zadru u drugoj polovici 1991., s osobitim naglaskom na umorstvo troje zarobljenih Srba u improviziranom zatvoru u listopadu 1991. Autor te događaje promatra u svjetlu diskurzivnog djelovanja državnih i lokalnih elita, koristeći teoriju kulturalne politike emocija koju je iznijela teoretičarka kulture Sarah Ahmed u svojoj studiji “The Cultural Politics of Emotions” u kojoj ističe kako emotivni iskazi osim deklarativnih imaju i performativnu ulogu u smislu da mogu stvarati, oblikovati i teritorijalizirati polje društvenih odnosa. Uloga emocije straha i emocije bijesa u stvaranju podjela bila je razvidna devedesetih, no u većini studija etničkih sukoba u bivšoj Jugoslaviji, nije joj pridana odgovarajuća težina. Autor istražuje kako je politički diskurs koji se u Hrvatskoj počeo artikulirati za vrijeme prvih višestranačkih izbora 1990., a postao sveprisutan početkom ratnih napetosti 1991., utjecao na stvaranje nacionalnih podjela i formiranje društvene situacije u kojoj je međuetničko nasilje postalo društveno prihvatljivim načinom političkog djelovanja. Također, u radu će biti istaknuti načini na koji su zadarski Srbi sami proživljavali vlastitu viktimizaciju, te nedostatak interesa institucija za nasilje prema njima.

KLJUČNE RIJEČI: kulturalna politika emocija; etničko nasilje; Zadar; Srbi; “kristalna noć”; etnicizacija

/

D rugog svibnja 1991. skupina prosvjednika okupila se u Zadru revoltirana zbog umorstva bibinjskog policajca Franka Lisice i incidenta u Borovu Selu kraj Vukovara, sukoba između hrvatskih policajaca i pobunjenih podunavskih Srba i paravojsnih postrojbi, u kojem je stradalo trinaestoro ljudi. No, skupina koja je tog dana prodefilirala centrom Zadra bila je daleko od običnih mirnih prosvjednika koji su došli izraziti revolt zbog napada na pripadnike redarstvenih snaga. U tadašnjim svjedočanstvima opisani kao “Bibinjci”, stanovnici zadarskog predgrađa, u lokalnoj kulturi poznati kao delinkventi, prosvjednici su nosili metalne šipke i bejzbolske palice, a nekolicina je bila naoružana vatrenim oružjem. U narednih nekoliko sati, “Bibinjci” su vandalizirali i opljačkali niz poslovnih prostora, kafića, restorana, trgovina i obrtničkih radnji u središtu Zadra, čiji su vlasnici bili Zadrani srpske nacionalnosti. Među demoliranim prostorima bio je i kafić Time Out u Kidričevoj ulici (Danas Ulica Zadarskog mira) u vlasništvu Petra Popovića, košarkaša KK Zadar. Popović, poznat po svojim dalekodometnim tricama koje su KK Zadru omogućile naslov prvaka Jugoslavije protiv Cibone Dražena Petrovića, bio je Srbin koji je u Zadar doselio iz Kraljeva, no zbog svoje igračke virtuoznosti tijekom osamdesetih je bio miljenik Zadrana koji košarku smatraju vlastitim otkrićem (“Bog je stvorio svijet, a Zadar košarku”, čest je natpis na navijačkim transparentima, naljepnicama na automobilima sa zadarskim tablicama i zadarskim fasadama).

Ova provala destruktivnog nasilja koje nije imalo nikakav individualan razlog (sam Popović kao ni, uostalom, najveći dio zadarskih Srba, nije sudjelovao u bilo kakvom obliku političke agitacije, niti je podupirao velikosrpski nacionalizam) usmjerena prema imovini jedne sportske legende kojoj se samo pet godina ranije skandiralo na tribinama Jazina, izaziva čuđenje svakome osim onima koji znaju kako su naglo proplamsale vatre etničke mržnje na prostoru bivše Jugoslavije. Nije bilo polaganog tinjanja napetosti, niti očitih znakova upozorenja da bi izrazi neslaganja između saveznih republika i stranačkih lidera, mogli dovesti do brutalnih napada na živote i imovinu običnih ljudi. Prijašnje uloge koje su žrtve nasilja imale u zajednici postale su nevažne, a izložen etničkom nasilju mogao je biti bilo tko, pa čak i osoba koja je imala status legende grada. Nacionalni identitet postao je glavno mjesto podjela u Zadru, dimenzija na koju su reducirana pojedinačna iskustva ljudi i odrednica njihovog budućeg života u gradu. Prvih godina rata zadarski Srbi su bili izloženi otpuštanjima s posla, konstantnim maltretiranjem, uništavanjem i pljenidbom imovine, odvođenjima u prostorije Osnovne škole Voštarnica i

stare ninske ciglane gdje su bili pritvarani i mučeni, pa i umorstvima. Počinitelji tih zločina tek su u rijetkim slučajevima procesuirani, a većina tih zločina do danas nije dobila pravosudni epilog. Mnogi Hrvati, pa čak i oni koji su radili u policiji, bili su previše zastrašeni da obrane svoje susjede od nasilja kojem su bili izloženi. Ovaj članak služit će se usmenim i pismenim svjedočanstvima zadarskih Srba, arhivskom građom i analizom medijskog diskursa kako bi analizirao nastanak etničkih podjela i legitimaciju nasilja usmjerenog protiv Srba. Također, u radu ću nastojati dati analizu emotivnih politika koje su bili u pozadini nasilja usmjerenog protiv zadarskih Srba. Nasilje na masovnoj razini, usmjereno protiv pripadnika određene zajednice uvijek je vođeno određenom mrežom emocija. Da bi se neku skupinu obilježilo kao žrtve nasilja, bilo nasilja provođenog od strane države ili izvandržavnih aktera, mora se promijeniti čitav set emotivnih odnosa između te skupine i skupine koja to nasilje vrši. Taj proces je još izraženiji u zajednicama u kojima ne postoji geografska distanca između dviju etničkih skupina, ili getoizacija i segregacija jedne od skupina. U ovom slučaju dogodio se posvećen rad na izgradnji emocija bijesa i straha kako bi se uništale afektivne međuljudske veze stvorene kroz zajedničku svakodnevicu, veze koje su ponekad formirane generacijski.

U prvom dijelu rada, dat ću metodološku analizu različitih pristupa političkom nasilju, s fokusom na etničko nasilje. Definirat ću aktere politički motiviranog nasilja, te iznijeti pregled relevantnih teorija o konstruiranju nacionalnih kategorija. Koristeći teorije autora i autorica iz polja političke povijesti emocija, poput Sare Ahmed, pokušat ću uspostaviti vezu između konstruiranja nacije kao kategorije koja u velikoj mjeri teritorijalizira emotivno polje pripadnosti i dijeli ljude na određene grupe. Na temelju emocionalnih analiza, vezanih uz osjećaj pripadnosti i emocije anksioznosti, straha i osvete koje su često prisutne u situacijama koje prethode ratnim sukobima, nastojat ću objasniti podjele između Hrvata i Srba, te kako je između tih skupina stvorena atmosfera nepovjerenja i straha, koja je na kraju rezultirala nasiljem prema zadarskim Srbima. U trećem poglavlju ću predstaviti kako su nacionalne kategorije teritorijalizacije postale vidljive u životu ljudi, kroz utjecaj medija i sve češću prisutnost diskriminatornog diskursa koji je prodirao u svakodnevicu ljudi. Zatim ću, u naredna dva poglavlja opisati i analizirati neke od definirajućih manifestacija etničkog nasilja koje se odvijalo u Zadru u prve dvije ratne godine: otpuštanja s posla, prijetnje, zastrašivanja, zadarsku "kristalnu noć" u svibnju 1991., val uništavanja imovine u ljeto koje je uslijе-

dilo, te upade u stanove, premlaćivanja, odvođenja i umorstva građana srpske nacionalnosti počinjena tih godina.

/ Studije o politički motiviranom nasilju: metodološki i teorijski okvir

Studije koje nastoje objasniti uzroke i mehanizme etničkog ili drugog politički motiviranog nasilja uglavnom se fokusiraju na dva problema: definiranje aktera i objašnjavanje motivacija. Oba problema su bitna pri povijesnim istraživanjima nasilja koje jedna grupa ljudi provodi protiv druge grupe, i to najčešće grupe koja je s njom egzistirala u bliskom suživotu. U nekim slučajevima, akteri političkog nasilja su upravo državni organi represije: vojska, policija ili tajna policija. U takvim slučajevima, nasilje je direktno politički sankcionirano od strane države, a ponekad mu je dan i pravosudni legitimitet kroz javna suđenja. Primjer takvog nasilja je Holokaust počinjen od strane nacističke Njemačke i njezinih saveznika, te Velika čistka i Holodomor u staljinističkom SSSR-u, gdje je veći dio političkog nasilja bio provoden direktno od strane represivnog aparata jedne autokratske države. Poseban oblik političkog nasilja provedenog od strane države je slučaj gdje pojedini organi vlasti stvaraju posebne jedinice koje funkcioniraju izvan uobičajenih policijskih i vojnih zapovjednih hijerarhija, koje zatim provode teror prema onima koji su definirani kao neprijatelji od strane vlasti. Hladnoratovske vojne diktature u Srednjoj i Južnoj Americi, često su delegirale politički progon na specijalne odrede smrti poput Tonton Macoutea na Haitiju ili se čak služile skupinama ideološki bliskima vlasti, ali koje joj formalno nisu bile dijelom, poput kršćanske sekte Colonia Dignidad, čije je članove koristila Pinochetova diktatura u Čileu. Ponegdje, ipak, kao akteri nasilja djeluju civili, osobe koje ni na koji način nisu povezane s državnim organima, već je poticaj nasilju dan kroz djelovanje propagande i potencijalni strah od toga da bi ljudi, ako se ne pridruže progonima, mogli sami postati žrtvama nasilja. Takav je bio slučaj antisemitskog pogroma u poljskom gradu Jedwabne 1941. koji je u svojoj knjizi opisao povjesničar Jan T. Gross. Iako je Poljska u to vrijeme bila okupirana od strane Trećeg Reicha, u mjestu Jedwabne Židove su brutalno ubili njihovi dojučerašnji susjedi Poljaci, dok su politike okupacijskih vlasti samo produbile postojeće podjele i osigurale okvir u kojem se antisemitsko nasilje moglo aktualizirati (Gross, 2001: 80).

Ako поблиže promotrimo ove tri vrste aktera političkog nasilja, vidjet ćemo da navedeni akteri djeluju iz motiva koji se međusobno značajno razlikuju. Akteri institucionalnog državnog nasilja najčešće provode naredbe izdate odozgo, često djelujući u okviru postojećih zakonskih okvira, budući da su nositelji monopola države na nasilje. Njihovo etnički motivirano nasilje je često potaknuto državnom politikom koja određenu zajednicu predstavlja kao prijetnju nacionalnoj sigurnosti. Istraživanja etničkih sukoba, na primjer ono koje su proveli Lieberman i Singh, govore da institucionalizacija etničkih kategorija proizvodi diferencijaciju između raznih grupa, naročito ako je jedna grupa na bilo koji način izdvojena od strane državnih institucija (Lieberman i Singh, 2012: 5). Drugačija vrsta nasilja je ona koju provode akteri koji su organizirani ili pomagani od strane države, ali službeno nisu dio državnih organa represije. U takvim slučajevima, akteri nasilja su male skupine ljudi, nad kojima vlast ima ograničenu kontrolu, no koje svejedno mogu podržavati dominantnu ideologiju vlasti, te kojima je omogućeno da svoje nasilje nesmetano provode izvan zakonskih okvira. Nasilje tih aktera motivirano je raznim pobudama: strahom, imovinskom koristi, privrženošću određenoj ideologiji, ali u trenutku kad postane sankcionirano od strane države, ono počinje služiti političkim interesima. Pri analizi etničkog nasilja u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi, John Mueller je upravo prepoznao takve grupe kao ključne aktere nasilja. Po Muelleru, pogrešno je nazivati nasilje na prostoru bivše Jugoslavije “etničkim” kakvim se ono često naziva u stranoj i domaćoj literaturi ili političkom diskursom jer su počinitelji tog nasilja najčešće bile “male grupe oportunističkih razbojnika, regrutirane od strane političkih vođa i najčešće regrutirane iz redova uličnih bandi ili navijačkih skupina” (Mueller, 2000: 42). Članovi tih grupa nisu sami bili kreatori nacionalističkih politika, no okupili su se oko ideologije nacionalizma jer im je pružila priliku da si pribave imovinsku korist ili čak zadovolje svoje sadističke impulse ili želju za moći pljačkanjem, zlostavljanjem i ubijanjem građana druge nacionalnosti (Mueller, 2000: 51). S druge strane, sporadično nasilje civila prema nekoj skupini najčešće je motivirano strahom, osvetom ili željom da iskažu lojalnost novoj političkoj vlasti.

Da bi etnički motivirano nasilje bilo prepoznato kao takvo potrebno je stvaranje nacionalističke ideologije u okviru koje akteri takvog nasilja djeluju: kao što je Mueller istakao, čak i kad je nasilje prema nekoj etničkoj skupini bilo motivirano koristoljubljem, više nego političkom ideologijom, nacionalizam je bio ideologija oko koje su se kriminalci i nasilnici okupili (Mueller,

2000: 43). Ali bez obzira na to gledamo li na nacionalizam kao ideologiju koja je motiv nasilja ili tek na ideologiju kojom se nasilje iz drugih pobuda legitimira, pojava nacionalizma je bitna za studije nasilja jer nacionalizam svrstava ljude u jasno razdvojene kategorije – u jednu kategoriju se svrstavaju oni identificirani kao zajednica kojoj pripadaju određene povlastice i koja je pred zakonom zaštićena, dok je druga kategorija konstruirana kao “Drugi” nad kojim se nasilje vrši.

Studije poput one Maxa Bergholza, koje promatraju nacionalizam ne samo kao ideologiju koja motivira nasilje već promatra samo nasilje kao generativnu silu koja čini etničke kategorije vidljivima i u prethodno relativno homogenim zajednicama, zbog toga su osobito zanimljive kod istraživanja etničkog nasilja u devedesetima. Zaključak Bergholzove studije nasilja između etničkih skupina u Kulen Vakufu tijekom Drugog svjetskog rata jest da ratno nasilje konstruira distinktivne etničke kategorije i da je samo nasilje poslužilo kao sredstvo povlačenja nacionalnih granica unutar zajednice (Bergholz, 2016: 296—297). Upravo će Bergholzova studija nasilja kao generativne sile biti korisna za moju analizu nasilja u Zadru temeljenu na emocijama koje nasilje izaziva i propitkivanje toga kako same emocije djeluju kao zasebna generativna sila pri formiranju nacionalnih kategorija i formiranju nacionalističkog ideološkog okvira unutar kojeg akteri nasilja nesmetano djeluju. Prema Sari Ahmed, feminističkoj teoretičarki koja koristi kombinaciju antropološke analize emocija i psihoanalitičkih spoznaja kako bi analizirala politički karakter emocija i njihovu transformaciju unutar političkog polja, mržnja je emocija koja je neophodna za stvaranje granica između “Ja” i “Drugog” ili zajednica, gdje je prisutnost zajednice Drugog u sferi egzistencije zajednice s kojom se Ja identificira shvaćena kao prijatnija (Ahmed, 2014: 45). Za Ahmed, mržnja mijenja način na koji poimamo Drugog u intimnom i javnom prostoru, pripisuje Drugom značenje u procesu nazvanom “stvaranje razlike” (Ahmed, 2014: 48). Emocija mržnje nastaje kao sekundarna – prva emocija kojom se Ahmed bavi je privrženost prema onima koje smatramo srodnima, nakon toga slijedi strah koji teritorijalizira tijela i prepoznaje tijela određene skupine kao potencijalnu opasnost. Nakon toga mržnja dovodi do percipiranja skupine u tijelu pojedinca: tijela u javnom prostoru bivaju prepoznavana kao ona koja pripadaju “našoj” zajednici ili prijetećoj zajednici Drugoga (Ahmed, 2014: 48—49). Korisnost Ahmedinog poimanja mržnje je upravo u tome da objašnjava mehanizam koji dovodi do toga da određeni pojedinci bivaju indifere-

tni prema nasilju koje se vrši prema njihovim dojučerašnjim susjedima; naime, tijela Drugih se percipiraju kao uzrok i izvor konflikta, te njihovo “uklanjanje” postaje način da se konflikt okonča. Također, dok Bergholz prepoznaje nasilje kao silu koja definira i generira različite zajednice, Ahmed nadopunjuje njegovu tezu odajući psihoanalitičke mehanizme koji doprinose navedenom povlačenju granice između dojučerašnjih pripadnika iste zajednice.

Poput Muellera, smatram da je međuetničko nasilje u Zadru bilo počinjeno od strane raznih marginalnih grupa regrutiranih i toleriranih od strane vlasti, koja je htjela konstruirati Hrvatsku kao etno-državu, temeljenu na eksplicitno artikuliranim nacionalističkim politikama. Nacionalističke politike su nedvojbeno nametnute od strane elita, koje su u osvit raspada Jugoslavije imale i politički autoritet i moć nad sredstvima informiranja, te su nastojale objasniti krizu kroz diskurs nepomirljivih kulturalnih i političkih razlika između etničkih skupina u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i kroz revizionistički pogled na Drugi svjetski rat kojim se nastojalo delegitimirati zajedničke tekovine naroda Jugoslavije, poput antifašističke borbe i ideologije “bratstva i jedinstva”. Naravno, pritom valja uzeti u obzir i glavni prigovor teorijama predatorskih elita koji je iznio politolog Stuart J. Kaufman: elitama nikad ne bi uspjelo mobilizirati podršku za nacionalističke politike da nema širokog dijapazona emotivno nabijenih simbola preuzetog iz imaginarija nacionalnih mitova, koji omogućuje elitama da učine popularnima politike koje legitimiraju nasilje usmjereno protiv neke skupine (Kaufman, 2006:42). Na kraju osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog stoljeća, kako se kriza jugoslavenskog društva produbljava, političke elite jugoslavenskih republika počele su posezati za nacionalističkim simbolima koji su često isticali navodne razlike između naroda Jugoslavije te implicirali pretpostavku nemogućnosti suživota u istoj državi. Tako je slogan pristaša slovenske nezavisnosti glasio “Evropa zdaj!” (“Europa sad!”) koji je implicirao da je Slovenija dio središnje Europe i da nije povezana s “balkanskim” identitetom ostalih jugoslavenskih naroda (Kaufman, 2001: 177). U Srbiji, s druge strane, raste prisutnost imaginarija kosovskog mita u političkoj komunikaciji, a HDZ u Hrvatskoj vraća simbole hrvatskog nacionalizma u javni prostor i kreće s preispitivanjem povijesne uloge ličnosti poput Alojzija Stepinca, nadbiskupa bliskog režimu NDH (Kaufman, 2001: 183). Reinterpretacija dotad proskribiranih nacionalističkih simbola i njihovo korištenje u dnevno-političke svrhe od strane nosioca političkog autoriteta, kreiralo je okvir unutar kojeg su emocije poput straha

i mržnje bile mobilizirane u svrhu stvaranja etničkih podjela, a atmosfera nesigurnosti i nepovjerenja između pripadnika različitih naroda potencirana je erupcijama nasilja.

Istraživanje koje slijedi primjenjuje doprinose iz historije emocija, nove discipline koja ne promatra emocije isključivo kao unutarnje kognitivne mehanizme, već analizira i njihove društvene pa i političke manifestacije. Kroz analize primjera nacionalistički motiviranog nasilja, pokušat ću definirati emocije koje su pridonijele generiranju klime mržnje i netrpeljivosti, a zatim objasniti kako je samo nasilje formiralo vidljive nacionalne kategorije. Osim teorijskog doprinosa discipline povijesti emocija, od velike će mi pomoći biti Muellerov model nasilja malih polufornalnih grupa mobiliziranih u službi nacionalističke ideologije. U svom modelu Mueller prepoznaje četiri faze procesa etničkog nasilja: zauzimanje, karneval, osvetu i egzodus. U *fazi zauzimanja*, naoružane skupine regrutirane od strane političara preuzimaju kontrolu nad naseljem, bilo stoga što su formalne institucije vlasti prestale postojati, ili (kao što se dogodilo u slučaju Zadra) jer su elementi lokalne vlasti i dijelovi policije i vojske ušli s njima u savez. Preuzimanje *kontrole* nad zajednicom omogućeno im je upravo jer se ne libe koristiti nasilje, te ga često usmjeruju protiv manjinske etničke skupine, a ponekad ga vrše potpuno arbitrarno (Mueller, 2000: 53). Osim naroda nad kojim se vrši nasilje, na meti zločinaca su i njihovi sunarodnjaci ako se usprotive vršenju terora, kao što je posvjedočio pripadnik hrvatske paravojne jedinice "Jesenje kiše" Miro Bajramović, koji je izjavio da su od navedene postrojbe podjednako strahovali Srbi i Hrvati.¹ *Faza karnevala* je faza u kojoj nasilje provođeno od strane neregularnih postrojbi doseže vrhunac: događaju se prijetnje, pljačke, protjerivanja i uništavanje imovine, a nerijetko i umorstva i silovanja. U toj fazi nasilnicima se ponekad pridružuju i civili željni materijalne koristi, ili oni sadističkih sklonosti (Mueller, 2000: 55). Faza karnevala rezultira najvećim brojem žrtava: neregularne postrojbe i kriminalci vrše nasilje otvoreno i nesmetano, a etnička skupina koju akteri političke moći obilježje kao prihvatljiv objekt progona (Tutsiji u Ruandi, Srbi, Hrvati ili Bošnjaci tijekom sukoba na području bivše Jugoslavije) biva otvoreno progonjena i više ne može računati na zaštitu policije ili pravosuđa. Treća faza je *faza osvete*, u kojoj dio zlostavljanog stanovništva pruža otpor, bilo prelaskom na drugu stranu, bilo organiziranjem. Često žrtve etničkih zločina

1 Ivica Đikić, "Kako smo ubijali u Pakračkoj Poljani", *Feral Tribune*, br. 624, 1. 9. 1997., str. 16-17.

bježe s okupiranog područja i pridružuju se paravojskama iz redova vlastite nacionalnosti, te se tako ponovno uključuju u krug političkog nasilja (Mueller, 2000: 56). Možemo reći da je njihov nacionalni identitet ovdje direktno generiran nasiljem jer ih je pretrpljeno nasilje formiralo kao članove nacionalističke grupacije. Posljednja faza, *faza egzodus* je faza u kojoj stanovništvo, bez obzira na nacionalnu pripadnost, naposljetku napušta prostor kojim vladaju nacionalističke paravojske. Kriminal i korupcija postaju uvriježen način života u okupiranom naselju, te svi koji nisu dio nacionalističke klike, ili od nacionalizma nemaju direktne koristi, napuštaju svoje domove i odlaze u izbjeglištvo (Mueller, 2000: 57).

Istraživanje koje slijedi temelji se na iskazima šestoro ljudi koji su u periodu 1990. i 1991. živjeli na području Zadra. Iako istraživanje kao studiju slučaja tretira jedan grad i njegovu užu okolicu, ono ipak registrira procese etničke diferencijacije i izbijanja etničkog nasilja karakteristične za mnoga druga mjesta u Hrvatskoj (pa čak i u bivšoj Jugoslaviji) početkom devedesetih, tako da ga se ne može tretirati kao mikrohistorijsku studiju u užem smislu. Iskaze petoro svjedoka sam prikupio osobno, uživo, metodom usmene historije ili intervjuom preko e-maila, prilikom čega sam od ispitanika tražio da što iscrpnije opišu svoja iskustva, emocije i doživljaje. Jedan intervju snimila je udruga Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, te sam se njime poslužio budući da ga je udruga učinila dostupnim na svojim mrežnim stanicama. Osim iskaza, služio sam se i novinskim člancima iz raznih regionalnih i nacionalnih novina koje su izvještavale sa zadarskog područja, policijskim i sudskim izvještajima, pismima, nalazima psihijatrijskih vještačenja i sličnim arhivskim dokumentima do kojih sam uspio doći. Ako bismo na Zadar primijenili Muellerove faze eskalacije nasilja, iskazi i izvori koje sam prikupio bave se fazama preuzimanja i karnevala. Istraživanje faze osvete iziskivalo bi drugačiji tip istraživanja i bilo bi potrebno njime obuhvatiti modele regrutiranja srpskih paravojskih postrojbi i kompleksna iskustva ljudi koji su u njih došli zbog pretrpljenog etničkog nasilja. Umjesto te faze, rad će istraživati širok dijapazon emocija pomoću kojih su Srbi iz Zadra, od kojih su neki ostali u Zadru, a neki izbjegli, procesuirali traumatične događaje iz 1990. i 1991. S druge strane, iako znamo koliko Srba je napustilo Zadar tijekom ratnih godina, zbog velikog broja faktora koji su utjecali na tešku demografsku situaciju u kojoj se Hrvatska, pa i Zadar trenutno nalaze, teško je reći koliko je ljudi izbjeglo iz Zadra zbog međuetničkog nasilja, korupcije i kriminala, a koliko je emigriralo iz drugih životnih razloga.

Od ljudi koje sam intervjuirao, jedan bračni par je ostao u Zadru cijelo vrijeme, jedna osoba je s obitelji izbjegla zbog eskalacije nasilja i diskriminacije Srba, jedna osoba je otišla zbog udaje, a jedna osoba je otišla na studij, te se prije osam godina vratila u Zadar gdje i danas živi. Upravo zbog važnosti prvih faza, zauzimanja i karnevala, za konceptualizaciju etničkih kategorija i stvaranja novih razgraničenja u sredini koja je ranije funkcionirala kao multietnička, na njima će biti naglasak ovog rada. No, kako bismo pokušali objasniti kako je došlo do nasilja zadarske “kristalne noći”, do miniranja stanova i maltretiranja, te na kraju do ubijanja civila, potrebno je prvo objasniti situaciju u Zadru na samom početku rata te istaknuti mjesto koje je zadarski kraj zauzimao u podjelama između Hrvata i Srba.

/ U osvit nacionalizma: situacija na zadarskom području prije 1991.

Pogledamo li popis stanovništva iz 1991. vidjet ćemo da je građana koji su se izjasnili Srbima u Zadru bilo 10 958, što u gradu od 76 343 stanovnika predstavlja brojku od 14 % (Gelo i drugi, 1998: 3412). Neka od naselja u općini Zadar, na primjer Zemunik Gornji i Zemunik Donji, te Smoković imala su 1991. po nekoliko stotina ili preko tisuću stanovnika koji su se izjašnjavali kao Srbi. Sama općina Zadar, 1991. imala ih je 14 112. Osim samog grada Zadra, u zaleđu Zadra postoje brojna sela i nekoliko gradova u kojima su Srbi bili većinsko stanovništvo, poput Benkovca gdje su Srbi 1991. činili 74 % stanovništva. Također, 1991. dogodio se veliki porast onih koji su se izjasnili kao “Ostali ili nepoznato” – bilo ih je 5 952 u usporedbi s 2 873 iz 1981. (Gelo i drugi, 1998: 3375). Većina ispitanika se slaže da su odnosi između Srba i Hrvata na zadarskom području bili skladni do prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj 1990. No, pojedine epizode kojih su se ispitanici sjetili govore o prisutnoj netrpeljivosti prema Srbima u ranijim razdobljima. Kao jedan od prvih perioda međunacionalnih tenzija pojedini su ispitanici spomenuli razdoblje 1971., povezujući to s istaknutom ulogom koju je zadarsko partijsko rukovodstvo imalo u Hrvatskom proljeću. Zadar je slovio kao jedan od bitnijih centara Hrvatskog proljeća, prvenstveno kroz djelovanje gradonačelnika Kažimira Zankija, a aktivizam hrvatskih nacionalista u Zadru često je bio usmjeren protiv Srba. Tako jedan od ispitanika ističe kako njegov otac 1971. nije mogao polagati vozački

ispit u Zadru jer je Srbin (Intervju III). Drugi ispitanik, koji je tada radio kao pravosudni policajac, ističe kako su se međunacionalne napetosti za vrijeme i neposredno nakon Hrvatskog proljeća znale preliti i na ulice i rezultirati fizičkim napadima na Srbe: “Mi smo 1973. i 1974. imali tih Hrvata uhićenih zbog ustaških pjesama i tučnjave pun zatvor. Dolje u Varoši kad se naliju bi uhvatili Bosance i Srbe, pa udri” (Intervju III).

Ispitanik je također spomenuo imena disidenata koji su bili pripadnici takozvane “zadarske šesnaestorice”, grupe ljudi koja je 1974. optužena za formiranje terorističke grupe HORA (Hrvatska oslobodilačka revolucionarna armija), kao osoba koje su 1970-ih poticale na nasilje protiv Srba: “(Prije devedesetih) bila je jedino ona afera Hrvatsko proljeće... Oni ... Meštrović, Aras, Šale i ti” (Intervju III). Prema optužnici iz 1974. grupa HORA se povezivala s ustaškom emigracijom i planirala terorističke akcije diljem Hrvatske, a jedan od njihovih planova bilo je i protjerivanje ili prisilna asimilacija Srba iz Hrvatske.² Neki od tih disidenata početkom devedesetih postali su istaknuti članovi HDZ-a u Zadru, i ispitanik je pretpostavljao da nasilje koje se događalo 1990. i 1991. predstavlja kontinuitet njihovog ranijeg nacionalističkog angažmana te ih je poimence spominjao u kontekstu nasilja 1974., kao i nasilja 1991. Naime, spomenuti Davor Aras postao je 1990. zastupnik u Vijeću općina Sabora Socijalističke Republike Hrvatske i predsjednik Gradskog vijeća Zadra, a Petar Šale u Društveno-političkom vijeću Sabora Socijalističke Republike Hrvatske.

Usprkos navedenim incidentima i napetostima sedamdesetih godina, činilo se da se kasnije situacija u Zadru normalizirala. Nove napetosti nastaju uoči prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj. Neki od prvih slučajeva nasilja zabilježeni su upravo u mjestima u okolici Zadra, gdje su pojava HDZ-a na političkoj sceni s jedne strane i rastući srpski nacionalizam potaknut usponom Slobodana Miloševića na čelo SK Srbije ponovno artikulirali retoriku nacionalnih podjela u javnom političkom diskursu i često stvorili atmosferu straha, nacionalizma i nesigurnosti. Benkovačko područje, većinski naseljeno Srbima postalo je mjestom prvih međuetničkih napetosti u ožujku 1990., kad je na osnivačkoj skupštini HDZ-a u Benkovcu došlo do prosvjeda dijela lokalnih Srba, a jedan od njih, Boško Čubrilović, prišao je pozornici na kojoj je Franjo Tuđman držao govor. Redari su ga savladali i oduzeli mu plinski pištolj. Iako je takva vrsta pištolja bezopasna, slučaj je svejedno predstavljen kao pokušaj

2 J. Š., “Počelo suđenje grupi HORA”, *Slobodna Dalmacija*, br. 9227, 22. 11. 1974., str. 3.

atentata na lidera HDZ-a, a prvi izvještaji su istaknuli da se nakon incidenta čulo i nekoliko pucnjeva,³ što je kasnije opovrgnuto. Konferencija za tisak održana dan poslije u Zadru, na koju je došao sam vrh HDZ-a, uz prisustvo predsjednika stranačkih organizacija iz sjeverne Dalmacije, događaju je dala jasan nacionalni okvir. Dalibor Brozović je tako prosvjednike predstavio kao “provokatore srpske nacionalnosti”, Davor Aras je pozivao na otkazivanje TV pretplate zbog neprofesionalnog i nekorektnog izvještavanja i davanja prostora Ivici Račanu, a govorilo se i o navodnim fizičkim napadima na aktiviste HDZ-a nekoliko dana prije samog događaja.⁴ Takav tip retorike, koji je koristio emotivno nabijene fraze poput “atentata” (iako je istraga potvrdila da pištolj koji je Čubrilović posjedovao nije mogao ozlijediti Tuđmana, čak ni onda kad je hitac iz njega ispaljen iz neposredne blizine)⁵ stvorio je trajan osjećaj nesigurnosti na području Benkovca i na širem području Ravnih kotara. Izjava Rajka Čosića, načelnika SUP-a Zadar, govori o “uznemirenosti” stanovništva koje se počelo okupljati “zbog navodne bojazni od međusobnih sukoba” kao i o povremenim tučnjavama u lokalnoj gostionici “Tomislav” u kojima su ozlijeđene dvije osobe.⁶ Iako samo priopćenje ne spominje nacionalne kategorije, u članku je istaknuto da je navedena gostionica mjesto gdje zalaze i Hrvati i Srbi, čime se implicira da je do sukoba došlo na mjestima gdje se zajedno okupljaju građani različitih nacionalnosti:

Gostionica “Tomislav”, kod Zelenog hrasta mjesto je okupljanja stanovnika okolnih sela Poličnik, Rupeli, Islam Latinski, Islam Grčki, Kašić i drugih u kojima živi izmiješano hrvatsko i srpsko stanovništvo, pa nije neobično da je do sukoba došlo upravo tu.⁷

U članku se spominju i “naoružane seoske straže”, iako se odmah ističe da izvještaji o postojanjima istih nisu potvrđeni. Takav tip izvještavanja, obilježen emotivima straha i neizvjesnosti, poput “uznemirenost, “bojazan”, kao i prenošenjem glasina o “naoružanim stražama”, nije samo djelovao tako da je potencirao postojeće međuetničke tenzije već je od prostora kontakta Hrvata

3 Mario Vuksan, “Spriječen atentat na Tuđmana”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14114, 19. 3. 1990., str. 3.

4 Jandre Širinić, “Izrežirani skandal”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14115, 20. 3. 1990., str. 6.

5 L. S. Niseteo, “Čubrilovićev pištolj – plinski”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14115, 20. 3. 1990., str. 6.

6 Mario Vuksan, “Puškama protiv straha, ali od koga”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14117, 22. 3. 1990., str. 12.

7 Ibid.

i Srba u Ravnim kotarima stvorio prostor konflikta, implicirajući da dvije etničke skupine ne mogu mirno koegzistirati: sukob na mjestu na kojem se zajedno druže Hrvati i Srbi nije nimalo neobičan. Time su se segregirani etnički prostori počeli pretvarati u sigurne prostore, dok su prostori kontakata između dviju nacija opisani kao mjesta potencijalnog sukoba. Za Ispitanika I, radnika u jednoj obrazovnoj ustanovi, upravo se kontakt sa Srbima i Hrvatima činio sumnjivim, tijekom te izborne 1990.:

Jednom me prije sata kolega pozvao na stranu i pitao: “Šta si?” Čudilo me pitanje. “Kako šta sam?” On mi je onda rekao: “Pa, ti u zbornici, na kavi, sjediš i s Hrvatima i sa Srbima.” Ja sam se uistinu družio sa svakim s kim sam bio dobar, bez obzira na naciju, ali tad sam primijetio da zapravo već neko vrijeme postoje dvije grupe i mislio sam: Kako se ti obrazovani ljudi, neki profesori, intelektualci, mogu tako dijeliti. Ja sam dotad mislio da tako misle oni nepismeni, u selima (Intervju I).

Upravo su izjave političara, koje su prenošene u medijima, uz stvaranje općeg nepovjerenja prema dominantnom, još uvijek jugoslavenskom narativu i krovnim sredstvima informiranja poticale nacionalnu teritorijalizaciju i obeshrabrivala i narušavale mreže solidarnosti, stvarajući nepovjerenje prema drugoj etničkoj skupini i “tjerajući” ljude da se sve više poistovjećuju s etničkom kategorijom, a sve manje sa svojom neposrednom okolinom. Te podjele često su iz temelja izmijenile svakodnevicu ljudi, kao što se vidi u intervjuu Ćire Novakovića, Srbina iz Kašića, koji je nakon incidenta u Benkovcu rekao: “Ja sam se oženio katolkinjom i sa svima sam kao majstor za ‘freze’ bio dobar. Sad mi iz Posedarja prijete da ne smijem tamo doći, i neću dok se ovo ne smiri.”⁸ Ćirine prijašnje ženidbene veze i njegova društvena uloga stručnjaka za mehanizaciju koji je, prema vlastitim riječima, bio donekle cijenjen u okolici, postaju nevažne – on ne smije doći u pretežno hrvatsko mjesto isključivo zbog svoje nacionalnosti. U istom članku, Ćiro i njegov brat jasno krive trenutnu političku situaciju, najviše HDZ, za stvaranje i poticanje međuetničkih napetosti: “Po njihovom mišljenju, strah unosi Tuđman i njegove veze s emigracijom od kojih je neke već doveo ovdje.” Također, ispitanici okrivljuju višestranačje za podjele i ističu da žele živjeti kao i dosad, “bez stranaka”.⁹

8 Ibid.

9 Ibid.

Na prvim višestranačkim izborima, HDZ je odnio premoćnu pobjedu u Zadru – kao zastupnici iz Zadra u Društveno političko vijeće izabrani su Petar Šale i Nikola Jakšić u Vijeće općina, Davor Aras a u Vijeće udruženog rada, Zoran Vernazza i Igor Meštrović – svi članovi HDZ-a. Analizirajući u *Slobodnoj Dalmaciji* od trinaestog svibnja 1990. rezultate izbora, Mario Vuksan je istaknuo kako je upravo pokušaj atentata na Tuđmana u Benkovcu bio jedan od razloga premoćne pobjede HDZ-a u zadarskom kraju. Vuksan ponovno ističe krajeve nastanjene mješovitim stanovništvom kao naročito sklone sukobima, upravo zbog njihove višeetničnosti. Pojedinačni sukobi iz prošlosti i izrazi nezadovoljstva u selima oko Zadra istaknuti su kao mogući upravo zbog etničke raznolikosti navedenih mjesta:

Zadar je centar mikrocjeline u kojoj je hrvatsko i srpsko stanovništvo, pogotovo u Obrovcu, uvelike izmiješano, pa je u takvom sklopu činjenica bio vrlo moguć i slučaj Parčića, kada srpski seljani nisu dozvolili obnovu stare katoličke crkve; bila je moguća i očita podrška obrovačkih komunista srpskoj antibirokratskoj revoluciji te pobuna mještana hrvatskog sela Kruševa koje se našlo zapostavljeno u pretežno srpskim življem nastanjenoj općini. Bio je na koncu upravo u ovim krajevima moguć i “atentat” na Franju Tuđmana i sve ono što se događalo u Benkovcu. Sve je to bilo moguće upravo ovdje, vrlo blizu Zadra, najblaže što se može kazati je da je ovdašnji hrvatski puk svim tim događajima bio iziritiran.¹⁰

Prevladavajuća retorika članka ističe da su primjeri nasilja i nepravde usmjereni protiv hrvatskog stanovništva, kao i podrška Miloševiću od strane obrovačkog partijskog kadra mogući upravo zbog toga što u obrovačkom kraju Hrvati i Srbi žive jedni pored drugih. I nakon izbora, sama prisutnost Srba na području, tumači se u regionalnim medijima kao katalizator sukoba, i to sukoba kojima je hrvatski narod (u cjelini) “iziritiran”. Pobjeda nacionalističke opcije tako biva argumentirana višegodišnjim djelovanjem lokalnih Srba usmjerenim na štetu Hrvata. Nakon izbora etničke podjele se intenziviraju te se njihova prisutnost počinje osjećati i pri susretu Srba s državnim institucijama.

Prve etničke napetosti su se u Zadru osjetile gotovo odmah nakon višestranačkih izbora. Meni više nije bilo ugodno doći

10 Mario Vuksan, “HDZ ‘razmontirao’ SAS”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14167, 13. 5. 1990., str. 11.

u neku državnu instituciju i reći naglas ime oca. Nikad nisam bila sigurna hoće li tkogod prokomentirati kad čuje moj odgovor – Jovan. A skoro uvijek bi se našao neki nadobudni veliki Hrvat s kakvim prigodnim komentarom (Intervju II).

U doba nakon višestranačkih izbora, etnički obilježena imena poput imena ispitanicina oca počela su izazivati reakcije u državnim institucijama. Okvir etničkih podjela i suptilne diskriminacije Srba postao je i institucionalan. Više se nije radilo o pojedinačnim provalama nacionalizma, kao što je bio slučaj 1974. nakon suđenja grupi HORA, niti o neformalnim podjelama na “naše” i “njihove” u radnim sredinama. Sada su se komentari od nacionalistički orijentiranih zaposlenika, koje ispitanica naziva “veliki Hrvati” mogli čuti i u službenim ustanovama države. Susret građanina i državnog aparata i u uobičajenim je okolnostima često ispunjen nelagodnom zbog nesrazmjera moći kojom aparat države može djelovati na pojedinca. Za zadarske Srbe, iskustvo komunikacije s državnim tijelima postaje neugodno na još jednoj razini – sad ih i akteri koji imaju primjetnu državnu moć, otvoreno počinju primjećivati kao “druge”, službenici svojim komentarima jasno odjeljuju Srbe od Hrvata i impliciraju kako ovim prvima ne treba pružiti institucionalnu potporu na koju građani imaju pravo. Državne institucije su u pravilu onaj tip institucija koji vrši ulogu posredovanja između građana i vlasti: u njih građani ulaze kad im je potrebna pomoć vladinih organa ili kad zbog nekog razloga vlast traži nešto od njih. Na kraju, ulazak u državne institucije u demokratskim društvima treba biti ureden tako da se garantira pravo pristupa svim građanima. No, pored zakona koji garantiraju ravnopravnost, u državnim institucijama u Zadru polako se počinje provoditi stigmatizacija Srba preko njihovih imena i imena njihovih roditelja, te se time implicira da ih država, od trenutka izbora, više neće tretirati kao jednakopravne građane. U tom trenutku, čim su same republičke institucije, kao nosioci legitimiteta i garancija sigurnosti i pravne zaštite građana, počele tretirati Srbe kao “druge”, njihovo povjerenje u novu vlast (i doskora, u novu državu) bilo je ozbiljno poljuljano. Naravno, podsmjehivanjem i komentiranjem prezimena i imena predstavnici vlasti su Srbima slali poruku da od njih više ne uživaju zaštitu kao građani, da su na neki način, stavljeni izvan društvenog poretka utjelovljenog u državnim institucijama.

Može se reći kako je srpski identitet, prepoznat kroz imena, imao ulogu stigme na način kako je stigmom opisao kanadski sociolog Erwin Goffman. Za Goffmana, stigma rezultira time da pojedinac, koji bi inače bio prihvaćen u

socijalnoj interakciji, privlači pažnju nekom svojom karakteristikom koja odvrća ljude koji s njime komuniciraju od njega i zasjenjuje sva ostala svojstva koja pojedinac posjeduje (Goffman, 1963:5). Za Goffmana je bitno upravo da je kvaliteta percipiranih osobina na osnovi koje se osobu stigmatizira sekundarna u odnosu na sam okvir društvene interakcije – definicija onog što se smatra “drugačijim” i “devijantnim” upravo se kristalizira kroz proces društvenih interakcija (Goffman, 1963: 138). Samim time, može se reći da je stigma “srpskog” identiteta, kao identiteta koji definira neprijateljskog Drugog u hrvatskom kontekstu, upravo formirana interakcijom pojedinca i državne vlasti. Nacionalno stigmatiziranje određenih imena i prezimena od strane republičkih i lokalnih birokrata, samo je perpetuiralo stigmu o tome da su srpska imena i prezimena “tuđa”, “čudna”, “egzotična” dio nekog stranog i potencijalno opasnog kolektiva koji ne pripada u ovu sredinu.

Članovi HDZ-ovih lokalnih organizacija ubrzo počinju s nastojanjima da i obrazovni sustav dodatno etniciziraju i tako učine prostore prosvjete i kulture isključivo hrvatskim prostorima. Tako je izvršni odbor HDZ-a Jazine u svom priopćenju od 21. srpnja 1990. istaknuo zahtjev da “hrvatski jezik, povijest i zemljopis predaju hrvatskoj djeci nastavnici hrvatske narodnosti u općini Zadar i Republici tamo gdje većinu djece predstavljaju djeca hrvatske narodnosti”.¹¹ Nakon što se na navedeno priopćenje kao “rasističko i fašističko” oštro obrušio Romano Meštrović, predsjednik zadarskog Općinskog komiteta SKH-SDP, izvršni odbor se donekle ogradio od ranije formulacije, tvrdnjom da je riječ o “nezgrapnoj formulaciji” koja je nastala kao plod “prepisivanja i kasnijeg neprovjeravanja sadržaja teksta”.¹² Usprkos ograđivanju od zahtjeva za “nacionalnom podobnošću” nastavnika, članovi izvršnog odbora će ponoviti kako navedene predmete trebaju predavati samo oni nastavnici koji “poštuju temelje hrvatskog književnog jezika, povijesti i zemljopisa”.

Svoje zahtjeve članovi jazinskog HDZ-a predstavljaju kao borbu za pravo roditelja da

...zahtijevaju da njihova djeca pravilno nauče svoj materinski hrvatski jezik, povijest i zemljopis i da oni budu tumačeni onako kako i znanost tumači, rukovodeći se nacionalnim osjećajem bića hrvatskog naroda, a ne onako kako ih je do

11 “Uvredljive optužbe”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14249, 3. 8. 1990., str. 14.

12 Ibid.

sada tumačio propali komunistički sustav koji je zatirao sve ono što je pripadalo hrvatskom nacionalnom biću. Zato smo vrlo osjetljivi na odgoj naše hrvatske mladeži, a dobro nam je poznato tko ove predmete predaje u našim školama i na koji način.¹³

Diskurs kojim se izvršni odbor jazinskog HDZ-a služi u ovom priopćenju, ne spominje Srbe implicitno, no svejedno ima svrhu daljnje etnizacije obrazovanja. Učestalim ponavljanjem pridjeva “hrvatski” kako bi se atribuirala narodnost, jezik i mladež, zemljopis, povijest i jezik se određuju kao kulturne tvorbe koje pripadaju isključivo hrvatskom narodu, isključujući ostale narode koji žive u Republici. Nadalje, znanstvena istina u predavanju povijesti, geografije i jezika se ovdje rukovodi “nacionalnim osjećajem hrvatskog naroda” implicirajući da geografija, filologija, historiografija i povijest moraju biti nacionalne, u duhu s romantičko nacionalističkim “osjećajem naroda”, a ne više u duhu komunističkog obrazovanja koje je određeno kao istovremeno neznanstveno i “zatiruće” prema hrvatskom narodu. Također, implikacija da članovi stranke na vlasti znaju “tko predaje ove predmete u školama i na koji način” implicira da su to nositelji “zatiranja hrvatskog nacionalnog bića”. Naravno, upravo su takva priopćenja, objavljivana u medijima od članova stranke koja je upravo osvojila vlast, utrla put za sljedeći korak: sve širu stigmatizaciju Srba, u kojoj su prvi korak bila otpuštanja određenih Srba s njihovih radnih mjesta.

/ Sumrak prije “kristalne noći”: otpuštanja s posla Srba u Zadru 1990. i 1991.

Nakon pobjede HDZ-a na izborima počela su otpuštanja radnika srpske nacionalnosti iz određenih gradskih poduzeća i državnih institucija. Dobro dokumentiran slučaj govori o tome kako su se takva otpuštanja počela događati u zadarskoj policiji. Naravno, budući da je policija, uz pravosuđe, mogla spriječiti nasilje nad Srbima i pomoći pri sankcioniranju počinitelja, bilo je važno da ona sama bude etnički očišćena. Na kraju, sumnje u etnički sastav policije, bile su jedna od glavnih briga nove HDZ-ove nacionalistički orijentirane vlasti. Mediji su prenosili sliku o tome kako mješovit sastav policije dovodi u sumnju

13 Ibid.

lojalnost policijskih snaga. Slični iskazi sumnje u lojalnost policije prethodili su otpuštanjima u zadarskom SUP-u, krajem 1990. i početkom 1991. Povod za otpuštanje jednog dijela zadarskih policajaca srpske nacionalnosti bio je sastanak u zadarskom Domu sindikata, održan 30. listopada 1990. Na sastanku je govorio Perica Jurič, tadašnji zamjenik ministra unutarnjih poslova. Jurič je govorio o nedostatku discipline u zadarskoj policiji i najavio najstrože kazne, pa čak i uhićenja onih koji su za nedisciplinu odgovorni.¹⁴ No, kako se nedisciplina spominjala u kontekstu pobuna Srba u sjevernoj Dalmaciji u ljeto i jesen 1990., a Jurič je spominjao razoružavanje patrola i upade pobunjenika u policijske stanice, Juričevo spominjanje “nediscipline” je zapravo impliciralo nedovoljno žestok obračun s pobunjenicima i nelojalnost od strane nekih policajaca sklonih Srbima. Nakon što jednom od inspektora, Zdravku Graovcu, nije bilo dopušteno da proturječi Juriču, tridesetak radnika, u *Slobodnoj Dalmaciji* opisanih kao “milicioneri srpske nacionalnosti”, napustilo je sastanak, a Jurič je već na samom sastanku najavio da će zaposlenici koji su demonstrativno otišli biti suspendirani.¹⁵ Zdravko Graovac je prvog studenog, u društvu petorice drugih milicionara održao konferenciju za tisak u Kninu na kojoj je istaknuo kako je radni sastanak o nedisciplini zapravo bio politički skup na kojem se radnike srpske nacionalnosti nazivalo “pučističkom mafijom”. Također je iznio zabrinjavajuću informaciju kako se oružjem SUP-a naoružavaju pripadnici “rezervnog sastava milicije” koji su isključivo Hrvati i od kojih mnogi imaju “sumnjive biografije”. Jedan od svjedoka, i sam djelatnik u policiji, umirovljen prije rata, potvrdio je kako se oružje iz policijskih zaliha zbilja dijelilo Hrvatima prije rata, te da su ga neki čak i prodavali civilima: “Tu na mjesnoj zajednici su javno prodavali puške, automatske, po 700 maraka je bila puška” (Intervju III). Prema iskazu svjedoka i izjavama suspendiranih milicionara, organi koji su inače polagali monopol na fizičku silu, počeli su osnaživati neke od onih grupa o kojima priča Mueller: skupine povezane s državnim organima, ali dvojbene legalnosti i izvan službenog komandnog lanca, ljude iz rezervnog sastava, “sumnjive prošlosti”.

Protiv jedanaestorice milicionara kasnije je pokrenut disciplinski postupak, koji je okončan njihovim otpuštanjem. Iz presude disciplinskog suda od

14 Mario Vuksan, “Oštro protiv nediscipline u SUP-u”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14336, 31. 10. 1990., str. 6.

15 Ibid.

trećeg siječnja 1991. jednom od milicionara, Damiru Basti, prekinut je radni odnos jer je njegov odlazak s radnog sastanka i prisutnost na konferenciji za tisak u Kninu protumačen kao teža povreda radne dužnosti po članku 84. ZOUP-a (zloupotreba položaja ili prekoračenje službenog ovlaštenja, nesavjesno obavljanje službe, svaka radnja ili propuštanje radnje u namjeri da se onemogući ili oteža pravilno i brzo funkcioniranje službe, nedolično ponašanje u službi ili izvan nje).¹⁶ U svoju obranu Basta je istaknuo da sastanak nije smatrao radnim sastankom, jer je na isti Jurič pozvao predstavnike medija. Usprkos tome što je čitavo vrijeme govorio o političkim temama, Jurič je, prema Bastinoj izjavi, rekao da je sastanak radni i da neće dozvoliti “organiziranje političkog kupleraja, da mu je dosta pučističke mafije, Knina i beogradske čaršije” te da u Zadru određeni broj radnika treba otpustiti, a odmah zatim da službu treba popuniti.

Basta tvrdi da je, uz Srbe, i dio Hrvata napustio sastanak revoltiran jer je sastanak na kojem se trebalo govoriti o pojavama koje je on doživljavao kao stvarne probleme zadarske policije praktički pretvoren u medijski prenošen napad na policajce srpske narodnosti, i najavu etnički čiste policije u Zadru, oslobođene djelovanja “beogradske čaršije” i kninskih pobunjenika. Basti je još kao disciplinski prijestup uzeto prisustvo na konferenciji za medije petorice policajaca, iako na konferenciji nije govorio, kao i gostovanje u trećem “Dnevniku” HTV-a gdje je “davao izjavu novinaru HTV-a o radu službe, što je bilo popraćeno samo slikom, ali ne i emitiranjem tonskog zapisa njegove izjave”.¹⁷ Jurič je dovođenjem novinara na sastanak na kojem se sasvim sigurno govorilo o nediscipliniranosti policajaca, a potencijalno se Srbe zaposlene u policiji dovodilo u vezu s djelovanjem Beograda i Knina, te se najavljivalo njihovo otpuštanje, poslao snažnu poruku koja je u javnosti širila sliku o neloyalnosti Srba zaposlenih u državnim službama. Kasnije je sama revoltiranost Srba zaposlenih u policiji poslužila kao opravdanje za njihovo otpuštanje i stvaranje nacionalno čiste policije koja će kasnije odbijati štititi Srbe izložene zlostavljanju, pa čak ponegdje pomagati akcijama uništenja imovine zadarskih Srba.

O tome da je i dio medija pozivao na otpuštanja Srba iz policije govori i pitanje jednog neimenovanog novinara upućeno Iliji Čurčiću, sekretaru SUP-a Zadar, nakon što je Čurčić iznio da će jedanaestorica policajaca biti disciplinski

16 Arhiv dokumentaciono-informacionog centra Veritas (Beograd), fond Zadar 1991., (dalje: Arhiv Veritas, Zadar 1991.), Presuda u disciplinskom postupku protiv Damira Baste, 3. 1. 1991.

17 Ibid.

kažnjena zbog napuštanja sastanka: novinar ga je, budući da je i sam prisustvovao radnom sastanku, pitao ne bi li broj trebao biti veći.¹⁸ Kompleksna interakcija medija, vlasti i rukovodstva SUP-a u ovom slučaju pokazuje koordiniran način stvaranja situacije koja će nužno rezultirati etničkim sukobom, na određen način “izrežirana situacija” u kojoj će svaki daljnji postupak Srba zaposlenih u policiji samo rezultirati daljnjom eskalacijom i njihovim otpuštanjem s posla. Perica Jurič, zamjenik ministra i predstavnik izvršne vlasti koja u to vrijeme već ne uživa povjerenje velikog dijela zadarskih Srba zbog poruka u predizbornoj kampanji, promjene Ustava i propagande iz Beograda i Knina, koristi na brzinu sazvan radni sastanak kao javnu platformu u širenju nacionalističkih ideja i preko medija stvara sliku Srba kao neloyalnih elemenata koji otvoreno sabotiraju državne institucije i potkopavaju red i sigurnost, te ih otvoreno okrivljuje za najteža kaznena djela, nazivajući ih “pučističkom mafijom”. S druge strane, Srbi prisutni na tom sastanku, ne smiju reći ništa u svoju obranu, jer je njihovo javljanje predstavljeno kao “politizacija” službe. Etiketa “političkog kupleraja” je osobito cinična s obzirom na političku funkciju koju Jurič predstavlja i politiziran diskurs kojim nastupa prema okupljenim radnicima. Otpuštanje radnika je najavljeno već na sastanku, a u trenutku kad dio radnika napušta sastanak sam čin napuštanja se tumači kao povreda propisa službe i koristi kao opravdanje za prekidanje radnog odnosa, dok neki predstavnici medija opominju sekretara zadarskog SUP-a zbog premalog broja otpuštenih Srba. Čitava situacija je stvorena kako bi se što lakše našao povod za otpuštanje Srba iz policije i kako bi se tom otpuštanju dao ton medijskog spektakla pri čemu predstavnici izvršne vlasti nastupaju kao akteri kažnjavanja Srba za njihov percipiran nedostatak lojalnosti.

Dominantne emocije iskorištene u ovom slučaju bile su upravo emocije straha od zavjere “beogradske čaršije” i Knina uz implikacije da isti imaju upliv u rad zadarskog SUP-a te da radnici srpske narodnosti tamo služe kao agenti tih vanjskih i unutarnjih neprijatelja. No, upravo nakon eksploatacije tog straha disciplinski aparat, lojalan vrhu države utjelovljenom u Juriču, pojavljuje se kao mehanizam koji od zavjere štiti, sprečava “politički kupleraj”, čak sprečava prozване radnike u namjeri da iznose svoju stranu priče, jer bi ona sigurno doprinijela “zavjereničkim” ciljevima i “politizaciji” radnog sastanka. Ubrzo, radnici bivaju kažnjeni jer nisu ostali saslušati optužbe od kojih

18 M. V., “Postupak protiv 11 milicionara”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14341, 3. 11. 1990., str. 2.

se nisu smjeli braniti, a jednom od njih čak biva uzeta za zlo njegova prisutnost u televizijskom dnevniku, iako zvučni zapis njegove izjave nije emitiran. Čini se da je svaki govor Srba, pa čak i onaj kojeg se ne čuje, neemitirani govor, predstavljen kao govor subverzije, glas iz kojeg probija “beogradska čaršija” i kninska “pučistička mafija”. O Srbima se prema tome, smije javno govoriti kao o nelojalnima, uz prisustvo medija i to s najviših državnih pozicija, dok njihov govor predstavlja disciplinski prijestup. Čini se da je, nakon poticanja straha, javnosti anksioznoj zbog porasta etničkih napetosti i opće nesigurnosti, ponuđeno rješenje za uklanjanje straha: utišavanje glasa Srba zaposlenih u policiji, te na kraju njihovo otpuštanje.

Otkaze u policiji su pratila otpuštanja u drugim državnim službama. Istog, 3. studenoga, Vlada je u proceduru uputila izmjene zakona o javnoj upravi kojima je olakšano otpuštanje i umirovljenje radnika u državnim i gradskim službama.¹⁹ Krajem 1990. Srbe se počinje otpuštati iz gradskih poduzeća, a navedena su otpuštanja često bila praćena prijetnjama. Ilustrativan je slučaj rođaka jedne ispitanice, koji je radio u gradskom odjelu za urbanizam. Ubrzo nakon izbora, na radno mu je mjesto došao čovjek sa “članskom iskaznicom HDZ-a” koji mu je poručio da odsad on radi njegov posao, te da u novoj Hrvatskoj, takvi kao on nemaju što “tjerati politiku”. Nakon otpuštanja, svakodnevno je dobivao prijetnje i rok do kad bi trebao napustiti Zadar (Intervju II). Njen otac, tada zaposlenik zadarske pekare je također bio izložen pritiscima, jer je dio zaposlenika agitirao za njegovo otpuštanje s posla: “Znam da je tata jednom došao na posao, a na ulazu ga dočekalo da je zabranjen ulaz Srbima. Tražili su da se Srbima podijele otkazi, a samo zahvaljujući tadašnjem direktoru zadarske pekare gdje je radio to se nije dogodilo.”

Nekad su otpuštanja s posla bila povezana s implikacijom da radnici srpske nacionalnosti djeluju pogubno na radnu atmosferu. U kolovozu 1991. grupa radnika je otpuštena iz Centra za zaštitu od požara Zadar, nakon sastanka zbora radnih ljudi s točkom dnevnog reda “Sigurnosno politička situacija u centru s osvrtnom mogućnosti suživota radnika hrvatske i srpske (sic) nacionalnosti”. Prema rješenjima o prestanku radnog odnosa, na sastanku je “nakon dugih rasprava i iznošenja opravdanih sumnji da su neki od radnika srpske nacionalnosti svojim ponašanjem iritirali ljude u svojim smjenama, odnosno radnoj sredini, (i nakon što su) ovi... iskazali nemogućnost daljnjeg suživota i

19 D. Ramljak, “Brzi otkaz neradnicima”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14341, 3. 11. 1990., str. 6.

suradnje u Centru” donesen zaključak o otpuštanju šestorice radnika.²⁰ Otkazi uručeni ovim radnicima nisu argumentirani konkretnim kršenjem radne discipline, već jednostavno nemogućnošću suživota i suradnje Srba i Hrvata. Drugi ispitanik, pravosudni radnik, bio je razriješen od strane predsjednika suda jer mu nije priznato bolovanje koje je potpisao liječnik u Kninu (Intervju VI).

Na nekim radnim mjestima od Srba se tražilo da potpišu izjave lojalnosti novoj hrvatskoj vlasti. Takvi zahtjevi stvorili su dodatno nepovjerenje i nelagodu kod Srba koji se nisu osjećali ugodno time što ih se izdvaja i što se isključivo zbog njihove nacionalnosti pretpostavlja da bi oni potencijalno bili neloyalni novoj vlasti. Izjave lojalnosti bile su dodatni element kojim su Srbi u Zadru odvajani od zajednice kojoj su pripadali i prikazivani i tretirani kao poseban i potencijalno opasan Drugi, stigmatizirane osobe koje je potrebno podvrgnuti dodatnim mehanizmima nadzora i od kojih se traži pokornost novom etnocentričnom poretku. Takvi popisi uglavnom su kružili zadarskim poduzećima u proljeće, a po izjavi jedne ispitanice, održavalo se i javno potpisivanje lojalnosti na Narodnom trgu: “Jedna od gorih stvari je bilo traženje od Srba da potpišu izjavu da su lojalni građani RH. Ljudi su stajali u redu na Narodnom trgu da to potpišu. I ja sam tad potpisala tu izjavu, mislila sam, napraviti ću i to, progutati ću ako to pomogne da se stvari smire” (Intervju II). U pojedinim poduzećima, te su liste počele kružiti još 1990.: “To je bilo devedesete kad smo radili u tvornici, nosili su neke liste i svi koji su bili pravoslavci su morali da se potpišu da će biti lojalni” (Intervju IV).

Mnogi su, usprkos nelagodi potpisivali iz straha da ne izgube posao, no svi su iskustvo opisali kao izuzetno ponižavajuće. Jedan od ispitanika koji je 1990. već bio u mirovini, rekao je kako bi poderao i bacio tu listu da se netko usudio dati mu je, te da bi uputio donositelja liste da potraži u arhivu koliko dugo njegova obitelj živi ovdje i kako kroz sve te godine nije Hrvatima nanijela nikakvo zlo, pa ne bi ni on sada počeo (Intervju III). Neki od zadarskih Srba odbili su potpisati takve izjave, čak i pod prijetnjom gubitka radnog mjesta. U poduzeću “Adria” u Zadru 7. svibnja 1991. petnaest radnika je udaljeno s posla jer su se odbili “potpisom izjasniti za tekst podrške Vrhovništvu Republike Hrvatske”. Kao razlog njihovom udaljavanju navedena je “političko-sigurnosna situacija”.²¹

20 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Rješenje o otkazu Nikoli Mrkeli, 5. 8. 1991.

21 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Obavijest o odluci radničkog savjeta DP Adria od 6. svibnja 1991.

Svrha primoravanja Srba da iskažu lojalnost i podršku hrvatskim vlastima i njihovog udaljavanja s radnih mjesta, naročito onih u državnim institucijama, bila je trostruka. S jedne strane, otpuštanja su često u službenim, internim i javnim dokumentima opravdavana sigurnosnom situacijom. Ti postupci uokvireni su tako da se Srbe, u vremenu bujajućih nemira i rata koji je bio pred izbijanjem, prikaže kao potencijalnu sigurnosnu prijetnju, skupinu visokog rizika koja može ugroziti nacionalnu sigurnost i novi poredak. Druga svrha bila je uništavanje veza solidarnosti koje su se razvijale na radnim mjestima. Donedavno skladni radnički kolektivi koji su bili jedna od ideoloških okosnica socijalističkog režima u Jugoslaviji, sad su dijeljeni po etničkim linijama, a radnike se primoravalo da glasaju za izbacivanje s posla svojih srpskih kolega. Time je radnički identitet zamjenjivan nacionalnim kao primarnim, a bitna mjesta suživota i suradnje Srba i Hrvata su dokidana. Treći razlog bila je dodatna stigmatizacija Srba, od kojih su se iziskivale dodatne izjave lojalnosti, čije se glasove ušutkivalo i koji su uklanjani iz državnih institucija koje su služile kao reprezentacija političkog sustava. Institucije koje su dotad bile “republičke” i “višenacionalne” sad su postale “nacionalne” – javni prostor se dodatno ideologizirao, a Srbe se pretvaralo u stigmatiziranu zajednicu, kojoj se davalo do znanja da mora biti lojalna novoj vlasti, ako želi da njezina temeljna prava budu poštovana. Uništavanje dotadašnjih veza solidarnosti i moć stigmatizacije na nacionalnoj osnovi, koja je bila produkt ove prve faze suptilnog institucionalnog nasilja, najbolje je opisao jedan od svjedoka događaja:

Nije bilo solidarnosti ni najmanje. Kad je netko doživio neku neugodnost, bilo da je zastrašivan ili fizički napadan, pokušana su i ubojstva, nije bilo solidarnosti (Intervju VI).

Podjele su rezultirale time da se Zadrani više nisu usudili priskočiti u pomoć svojim dojučerašnjim susjedima. Pod utjecajem medija koji su širili strah od pripadnika druge nacije i mehanizama institucionalnog nasilja okrenutih stigmatizaciji i odjeljivanju, suživot više nije bio poželjan način funkcioniranja zajednici, već je počeo biti promatran kao opasan i nepoželjan. Emocije straha su povukle liniju razgraničenja između dvaju naroda i stvoreni su uvjeti kad su nekažnjeni akti ekstremnog nasilja usmjerenog prema imovini i tijelima zadarskih Srba postali mogući.

/ Večer nasilja: “kristalna noć”, miniranja, prijetnje i umorstva

Početak 1991. napetosti u odnosima Hrvata i Srba su se intenzivirale i došlo je do prvih pravih oružanih sukoba između pobunjenika i predstavnika hrvatskih organa reda. Prilikom pobuna u Pakracu, 1. ožujka 1991. i Uskršnjeg incidenta na Plitvičkim jezerima, intervenirala je i Jugoslavenska narodna armija. U travnju 1991. JNA počinje opsadu Kijeva, Hrvatima naseljenog sela kraj Knina, koja je trajala puna dva tjedna (Baker, 2015: 50). Te početne napetosti pratili su i intenzivniji zločini iz mržnje usmjereni prema zadarskim Srbima. Sugovornik, B. P. opisuje kako je prvi put napadnut u svom domu u veljači 1991. od skupine naoružanih civila koju opisuje kao “trojku”:

Prvi napad kad su me počeli tući, bio je u drugom mjesecu.

Tad su po trojkama obilazili kuće Srba za tuču i izbacivanje iz kuće. Nisu bili u uniformama, već u civilnoj robi (Intervju III).

Prema iskazu ispitanika, tih dana su “trojke” obučene u civilnu odjeću, ali naoružane, obilazile stanove zadarskih Srba koje su zastrašivali i pokušali primorati na iseljavanje. Nakon što je pretučen, B. P. je prijavio slučaj policiji koja nije reagirala. Jedan od policajaca, kojeg B. P. opisuje kao šefa sektora, mu je rekao:

Ja imam troje djece. Ja bi ih (ljude koji su zastrašivali i premalčivali Srbe, *nap. autora*) sve polomio, potukao, rebra im polomio, ali ne smijem. Kad ja odem raditi, djeca mi ostanu kod kuće, pobit će mi djecu (Intervju III).

Nakon sugovornikovih pritužbi kod tadašnjeg načelnika istražne policije, Edija Rogića, protiv počinitelja tog nasilja su na kraju podnesene prekršajne prijave, no na sudu su oslobođeni optužbe.

Obilaskе “trojki” spominju i drugi svjedoci: Đuro Kresović govori da su mu trojka naoružanih ljudi u civilu, od kojih je jednog prepoznao kao policajca, 1991. pucali po kući, s namjerom da ga likvidiraju (Intervju VI). Rodakinja jednog od ispitanika, “trojka” je početkom 1991. bacila ručnu granatu u dvorište (Intervju I). Prema izjavi Ružice Manojlović, podnesenoj okružnom tužilaštvu, “trojka” je također odvela i zlostavljala njenog supruga Svetozara u ljeto 1991. U službenoj kaznenoj prijavi protiv nepoznatih počinitelja, navela je da su bili u civilu, samo jedan od njih je bio naoružan, te da su tvrdili da su iz policije, iako

nisu izgledali kao službene osobe. Jednog od njih je opisala kao “pankerskog tipa” koji je nosio lisice “oko ruke” na način neuobičajen za policajca.²²

Osim trojki, čija je svrha bila protjerivanje Srba putem zastrašivanja, postojali su i drugi oblici zlostavljanja i prijetnji. Đuro Kresović govori kako su 1990. i 1991. u zgradama s više stanova postojali takozvani “desetari” koji su vršili nadzor tko dolazi kod Srba u stanove i kamo se Srbi kreću, gdje parkiraju vozilo i kad izlaze, te to dojavljivali. Vlasnik restorana “Složna braća” i poznati zadarski ugostitelj Sava Kovačević u izjavi Okružnom sudu u Kninu govori o prijetećem pismu koje je dobio u drugoj polovici veljače 1990. u kojem je pisalo: “Dosta je bilo srpsko komunističke diktature, sada je došlo naše vrijeme, ili se ukloni ili se pokloni.” Pismo je bilo potpisano s “HDZ”, a kad ga je odnio na policiju, rekli su mu da su mnogi Srbi iz Zadra dobili slična pisma.²³ Ta predizborna kampanja zastrašivanja, koja daleko prethodi bilo kakvim počecima vidljivih međunacionalnih napetosti u Hrvatskoj, nastavila se s većim intenzitetom nakon pobjede HDZ-a, krajem kolovoza 1990. kad mu je pucano u neonski znak restorana, koji je oštećen.

Kao početak intenzivnog nasilja usmjerenog protiv Srba računa se 2. svibnja 1991., nakon što je, navodno snajperskim metkom, ubijen mladi bibinjski policajac Franko Lisica, što se dogodilo na isti dan kao i incident u Borovu Selu, koji je izazvao valove antisrpski intoniranih manifestacija diljem Hrvatske. No, iako se događaj u Borovom Selu i umorstvo Franka Lisice računaju kao početak uništavanja radnji zadarskih Srba, svjedok kaže da su neke od radnji demolirane i opljačkane nekoliko dana prije:

Već je par dana prije (2. svibnja) ovdje nošeno i prажnjeno iz srpskih radnji. Sjećam se kad je M. iz Borika donio iz grada cijelu vreću cipela, oni su razvalili radnju, pobacali sve na ulicu (Intervju III).

Vijest iz *Slobodne Dalmacije* od 2. svibnja 1991. potvrđuje da je demoliranje i pljačkanje radnji čiji su vlasnici bili Srbi počelo i prije navodnog “spontanog izljeva bijesa” Bibinjaca. Tako članak govori da je već 30. travnja privrednim eksplozivom oštećena samoposluga u Bokanjcu, a razbijena su stakla na stambenim zgradama, trgovinama i frizerskim salonima, te su podmetnuta

22 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Krivična prijava Ružice Manojlović protiv nepoznatih osoba, 7. 8. 1991.

23 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Okružni sud u Kninu, izjava Save Kovačevića.

tri požara u kućama. Svugdje, osim u jednom slučaju, vlasnici vandaliziranih objekata bili su Srbi.²⁴ Prema tome, čini se da “Zadarska kristalna noć” nije bila tek spontani izraz bijesa zbog umorstva sumještana i stradanja hrvatskih redarstvenika u Borovu Selu, već nastavak kampanje zastrašivanja zadarskih Srba uništavanjem imovine, koju je promjena javnog mnijenja, izazvana prvim ratnim žrtvama, intenzivirala i dala joj povod, te ohrabrila aktere nacionalističkog nasilja da otvorenije provode nasilje protiv nacije koja je sad i otvoreno stigmatizirana kao neprijatelj. *Slobodna Dalmacija* je to nasilje pripisala izvještaju HINE u kojoj su prenesene izjave časnika JNA stacioniranih u Zadru, koji su opisivali HDZ-ovu vladu kao “ustaše”, te su prenijeli neproverenu informaciju o tome kako se skupine zadarskih Srba tajno sastaju u stanu Dane Mandića, bivšeg rukovodioca zadarskog OSUP-a.²⁵

Same okolnosti ubojstva Franka Lisice, do danas ostaju kontroverzne. Franko Lisica je bio dio “Jedinice za posebne namjene PU zadarsko-kninske”, poznate pod imenom “Poskoci”, koja je osnovana još 15. listopada 1990. *Slobodna Dalmacija* je izvijestila kako su na brdu Strkovača kod Polače, na Lisicu i njegovu patrolu, također pripadnike “Poskoka” napadači otvorili vatru, pri čemu je Lisica ubijen. Isti napadači su nakon pucnjave prema policijskoj patroli pobjegli i iza sebe ostavili snajper, tromblonske mine i još nešto oružja.²⁶ Mediji i stanovnici Bibinja, koji su se već nekoliko sati nakon njegove pogibije počeli okupljati u Zadru, na prosvjedu održanom na Narodnom trgu, za napad su optužili benkovačku miliciju pod zapovjedništvom Milana Martića, vođe pobunjenih Srba, koja je već nekoliko dana blokirala Polaču, većinski hrvatsko selo. No, ispitanici u ovom istraživanju su uglavnom izrazili skepsu u službenju dogadaja, te su svi istaknuli da sumnjaju kako je Franko Lisica ubijen s hrvatske strane, a da je umorstvo pripisano Srbima kako bi se opravdao koordinirani val nasilja protiv zadarskih Srba koji je uslijedio. Jedan ispitanik je teoriju da je Lisica ubijen od strane Hrvata, pripisao upravo njegovom ocu: “Nije Franko Lisica poginuo. Njega je ubio kolega njegov, policajac. To je sto posto. Znaš tko mi je to rekao? Tomo Lisica, bio je Hrvat, ali dobar čovjek, nije bio nacionalist, bio sam mu na sprovodu, tu u Bibinjama...Franka je ubio (ime izostavljeno, nap. autora), natjeravao ga je da ide postaviti hrvatsku zastavu na

24 D. Mezić Jugović, “Pucnji, požari, eksplozije...”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14518, 2. 5. 1991., str. 6.

25 Ibid.

26 D. M. J., “Polača: ubijen zadarski policajac”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14519, 3. 5. 1991., str. 3.

srpsku crkvu u Polači, a on nije htio, i ovaj ga je ubio” (Intervju IV). Ovu priču, koja implicira jednog drugog pripadnika “Poskoka”, ponovili su mi i ostali kazivači i čini se da ta priča predstavlja određenu konspirativnu alternativu službenom narativu.

Već nekoliko sati nakon ubojstva Franka Lisice, Bibinjci su se počeli okupljati ispred Općinske skupštine. Navodno su stigli u 15 automobila, a uskoro im se obratio i Davor Aras. Kasnije su, prema izvještaju *Slobodne Dalmacije*, otišli u smjeru policijske uprave, gdje im se obratio Martin Dražina, predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine općine. Nakon 15 sati, njihovih automobila više nije bilo.²⁷ Prema izjavi jednog od kazivača, grupe naoružane šipkama krenule su od Gaženice i Bibinja u 17 sati istog dana:

To je bilo u 17 sati, danju, peti mjesec, krenula je jedna grupa od Gaženice, Bibinja u rušilački pohod, naoružani batinama, šipkama željeznim, i razbijali su sve što je bilo, sve lokale, sve objekte, čiji su bili vlasnici Srbi, i gdje su bile institucije, odnosno radnje iz Srbije, tako da je tada ukupno demolirano i oštećeno 136 objekata. (Intervju VI).

Uništavanje je pratila i pljačka navedenih objekata koja je ponekad djelovala planirano, kao da su počinitelji točno znali koji su objekti u vlasništvu Srba i gdje se nalaze, te su imali spreman prijevoz za odvoženje opljačkane robe:

Nije bilo teško pronaći i uništiti izloge poslovnice JAT-a, niti kafić Petra Popovića, košarkaške legende, ali se pitam kako su znali za postolara iz sporedne ulice kojem su posve opljačkali radnju. Ispred dućana s namještajem “Simpo Vranje” dolazili su kamionima i tovarili namještaj na njih. To je moralo biti organizirano (Intervju II).

Na izvještaju PU Zadar o uništavanju imovine zadarskih Srba od 15. svibnja 1991. početak uništavanja se smješta nakon 18.00 sati, kad je zakazan prosvjedni skup na kojem se okupilo, po procjeni policije, 25 — 30 000 Zadrana, te se “kristalna noć” ne dovodi u vezu s ranijim dolaskom Bibinjaca u Zadar. Na popisu oštećenih i opljačkanih radnji i privatnih kuća koji je priložen izvještaju, vidi se da je rušilački pohod kroz Zadar očito bio organiziran od ljudi koji su točno znali koje radnje pripadaju Srbima – osim prodajnih mjesta tvrtki iz Srbije i kafića, demolirani su i štandovi s bižuterijom, male posto-

27 J. Š. i D. M. J., “Gnjevu u Bibinju”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14519, 3. 5. 1991., str. 3.

larske i krojačke radnje, servisi televizora, urarske radnje i vikendice.²⁸ Neke od tih radnji nisu bile locirane u glavnim ulicama, gdje se očekivalo da bi se prosvjedna povorka mogla kretati, već u uskim, sporednim ulicama, daleko skrivenim od pogleda, što upućuje da ih je netko morao ići demolirati ciljano, a ne stihijski. Mnoge od radnji nisu samo oštećene, nego je iz njih odnesena i roba znatne vrijednosti. U nekim je obrtima vidljivo da je motiv pljačke bila upravo destrukcija i zastrašivanje a ne znatna imovinska korist: u jednoj mesarskoj radnji su uništene skupocjeni predmeti poput rashladnog pulta dok su opljačkane i odnesene bezvrijedne utičnice iz zidova iste radnje.²⁹

Sama “kristalna noć” izazvala je osjećaj straha kod mnogih zadarskih Srba. Napadani su, njihova imovina je uništavana, a policija nije poduzela ništa da ih zaštititi od dobro organiziranih grupa nasilnika. Neki od svjedoka govore kako je policija pomagala u uništavanju srpskih lokala. Sava Kovačević govori o ulozi policije i utjecajnih HDZ-ovaca u uništavanju imovine:

Upravo 2. maja 1991., kada je meni zabranjeno prodavati pekarske proizvode na području općine Zadar, veća grupa Zadraniz iz sela Bibinje, kojima su se pridružili mještani Zadra i drugih mjesta, a koje su predvodili profesor Aras Davor i Šale Petar, advokat, koji su sad delegati Sabora Republike Hrvatske. Njima su se pridružili i pripadnici MUP-a koji su bili prisutni kad su objekti rušeni i pokazivali koji su objekti vlasništvo ljudi srpske nacionalnosti.³⁰

Kad govore o “kristalnoj noći” i događajima koji su uslijedili, gotovo svi ispitanici govore o strahu:

Tada je najveći strah ušao, pored svih ranijih prijetnji koje su postojale, ušao je strah među ljude tako da je iz Zadra, tako da je iz Zadra, nakon 2. maja 1991. iselio se velik broj stanovništva (Intervju VI).

Druga ispitanica emotivno opisuje svu apsurdnost i iracionalnost uništavanja i pljačke srpskih lokala:

Sve što se tada događalo i danas je jako živo u mom sjećanju. A da me netko pita što mi je bilo najteže, što mi je bilo najvi-

28 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Izvještaj PU Zadar od 27. svibnja 1991.

29 Arhiv Srba u Hrvatskoj (Zagreb), fond Dalmatinski komitet.

30 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Okružni sud u Kninu, izjava Save Kovačevića.

še ponižavajuće, čega sam se bojala... e to mi je stvarno teško odlučiti. Je li to zadarska “kristalna noć” kad je horda huligana porazbijala gotovo sve “srpske” trgovine, ne shvaćajući da su to njihove, zadarske trgovine u kojima rade Zadrani, njihovi sugrađani, Hrvati. I ne znam je li strašnije to što su razbili kafić zadarske košarkaške legende ili malu postolarsku radnju. I danas mi je jasno da su za legendu znali kakva su mu krvna zrnca, ali za tog postolara... ono, kako znaš koje je nacionalnosti neki posve mali postolar. Neke slike Zadra dan poslije su mi sad kao iz neke loše komedije. Ljudi uzimaju cipele iz dućana i trpaju ih u vreće bez reda. Pa što će ti do vraga tri različite, lijeve cipele? Ali nakon urlanja i pozivanja na linč u ulicama gdje su stanovala vojna lica, mnogi od njih su odveli svoje obitelji. Između ostalih, otišla je i moja najbolja prijateljica. Tko im može zamjeriti (Intervju II).

Karneval nasilja i demonstracija sile usmjerena prema Srbima koji su živjeli i radili u Zadru imala je za svrhu protjerivanje, a tek usputno imovinsku korist za one koji su oportunistički krenuli pljačkati vredniji inventar radnji. U medijima je ta eksplozija nacionalizma uglavnom opisana kao legitiman izraz nezadovoljstva, bijesa i tuge građana. Čitava večer izživljavanja i pljačkanja imovine zadarskih Srba uglavnom je prenošena u medijima kao sporadični incident. Priopćenje Međustranačkog savjeta za obranu općine Zadar objavljeno u *Slobodnoj Dalmaciji* tako ističe da je prosvjed “protekao dostojanstveno”, ali da se “mali dio malodobnih građana” otrgao kontroli i počinio štetu na objektima čiji su vlasnici i srpske i hrvatske nacionalnosti.³¹

U danima nakon “kristalne noći” učestalo je miniranje srpskih kuća, bilo da se radilo o vikendicama ili kućama Srba koji su pobjegli pred valom nasilja koji je početkom svibnja preplavio Zadar. Svrha tih miniranja bila je sprečavanje eventualnog povratka izbjeglih Srba. Ispitanica opisuje kako su Srbi koji su ostali u gradi strepili od eksplozija, dok se dio Zadrana naslađivao nad činjenicom da se Srbi neće imati gdje vratiti:

Nakon te “kristalne noći” slijedile su brojne druge noći u kojima smo brojali eksplozije. Svaka noć tog ljeta '91. je bila vrlo eksplozivna. Samo jednu noć sam izbrojala više od

31 J. Š., “Svi za Hrvatsku”, *Slobodna Dalmacija*, br. 14520, 4. 5. 1991., str. 2.

desetak eksplozija. Deseci kuća tada su minirane. A ljudi su onda ujutro to komentirali s odobravanjem. I sad čujem riječi sasvim obične i inače drage blagajnice u kvartovskom dućanu nakon jedne rekordne noći: neka, neka, kad lastavici srušiš gnijezdo nema se gdje više vratiti (Intervju II).

Ponekad su prije miniranja kuće bile detaljno opljačkane: u njih je provaljavano, te su odnošeni namještaj, parketi i dijelovi stolarije. Ispitaničinom ocu su minirali kuću nakon što su iz nje odnijeli sve, pa i dovratke: "Tata se nije mogao načuditi, što će nekom štokovi bez vrata" (Intervju II). Nakon što im je kuća minirana, upozoreni su anonimnim telefonskim pozivom: "Jedno jutro je uslijedio poziv, a muški glas je bez uvijanja rekao: 'Mala, reci ćaci da mu je minirana kuća.'" (Intervju II).

Miniranja su bila naročito intenzivna kroz čitavo ljeto i jesen 1991., a osobito su često eksplozivom uništavane kuće u naseljima Sokin brig, Bili brig i Voštarnica. Prema izjavi svjedokinje, detonacije su se, tijekom ljeta čule svaku noć, kao topovski napadi, a jedine kuće koje su ostale čitave bile su one pokraj kojih je bila "hrvatska kuća" (Intervju 4). Sokin brig je najgore nastradao, prema izvještaju svjedokinje koja je kroz taj dio Zadra svakodnevno išla na posao: "Sokin brig je bio kao Hirošima, ja kad sam gore išla biciklom, to je sve bilo srušeno, a po noći su dizali u zrak, najviše vitezitom" (Intervju IV).

Pored industrijskog i vojnog eksploziva, u nekim miniranjima koristili su plinske boce. Kuća jednog od ispitanika je uništena plinskom eksplozijom:

Provale unutra, pa stave plinsku bocu na sredinu sobe, odvrnu plin i onda samo negdje ostave upaljenu svijeću i sve zatvore. Kad se prostorija napuni plinom, dođe do eksplozije i sve iznutra je uništeno (Intervju I).

Neki od ispitanika iznijeli su teoriju da su isti ljudi koji su orkestrirali i poticali miniranje srpskih kuća i vikendica, kasnije od vlasnika po jeftinoj cijeni otkupljivali zemljišta i na njima gradili apartmane. Spominjali su imena nekih od zadarskih poduzetnika koji su se obogatili na tim zločinima, a govorilo se i o sudjelovanju policije u miniranju kuća. Sava Kovačević govori kako je policija, kad mu je srušen restoran "Složna braća", blokirala Benkovačku cestu u oba smjera, te da je ranije oružjem štitila ljude koji su bacali eksplozivnu napravu na njegov kafić.³²

32 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Okružni sud u Kninu, izjava Save Kovačevića.

Duro Kresović govori kako su mladići koji su bacali eksplozivne naprave na kuće Srba bili u dogovoru s policijom:

Vrlo dobro se sjećam jednog mopedića crvene boje kojeg su vozila dva mladića, jedan je nosio eksplozivnu napravu u rukama, drugi je vozio, oni bi došli do neke srpske kuće, bacili bi na vrata kuće, ili na terasu, eksplozivnu napravu, i onda bi s tim mopedićem, okrenuli se i otišli do prvog raskršća, tamo su bili policajci kojima su podnosili izvještaj (Intervju VI).

Osim uništavanja imovine eksplozivom, Srbe se nastojalo natjerati da odu tako da ih se podvrgavalo raznim oblicima prijetnji, zastrašivanja pa čak i fizičkog zlostavljanja. Ljudi su često dobivali anonimne pozive u kojima im se prijetilo ubojstvom, a ženama silovanjem:

Nikad nisi znao kad zazvoni telefon koja budala će te početi vrijeđati, prijetiti, tražiti da pokupiš prnje i “vratiš se” u Srbiju. Nas su zvali čak iz Australije. Zнала sam se ja baš ugodno “naćaskati”... Prijeteće poruke u poštanskom sandučiću su isto bile gotovo svakodnevnе. Mojoj najboljoj prijateljici je neki friško uniformirani, kako su ih onda zvali “zeengeovac”, tj. pripadnik Zbora narodne garde, ničim izazvan ubio psa. Pas nije bio Srbin. Al taj koji je mrtav hladan izvukao pištolj je zaštićen bio uniformom hrvatskog vojnika i to mu je davalo pravo da to uradi (Intervju II).

Ljudi koji su prijetili, zlostavljali i odvodili Srbe ponekad su bili u civilu, a ponekad su nosili uniforme policije, ili kasnije Zbora narodne garde no i jednima i drugima je bilo zajedničko to da su se pri počinjenju nasilnih djela pozivali na autoritet nove HDZ-ove vlasti i da su očito uživali zaštitu tih vlasti. U proljeće i ljeto 1991. “trojke” u civilu ili uniformama su ponovne počele obilaziti domove zadarskih Srba, no ovaj put su, pored premlaćivanja i zlostavljanja, počeli i s odvođenjima Srba. Srbi su odvođeni u prostore Osnovne škole “Velimir Škorpić” (danas OŠ Voštarnica) u svojevrsni gardijski zatvor, gdje su bili ispitivani, premlaćivani i na druge načine mućeni. Ljudi koji su sudjelovali u mućenjima su najčešće bili opisivani kao gardisti i bili su uniformirani. Svjedokinja govori kako je u Zadru u ljeto 1991. postalo poznato da se Srbe odvođi, te su rođaci nagovarali preostale Srbe da pobjegnu iz Zadra kako ih ne bi zadesila ista sudbina:

Počele su do nas dolaziti priće da po noći odvođe Srbe iz njihovih domova. Znam da je teta, mamina sestra molila tatu

da neko vrijeme spava kod njih. On je to odbio... Srećom po njega nisu došli. Za razliku od njegovog prijatelja po kojeg su došli jedne noći i odveli ga u neku zadarsku osnovnu školu. Nakon "ispitivanja" i nekoliko šamara uz slušanje jauka iz drugih učionica, pustili su ga kući (Intervju II).

Osim u osnovnu školu, Srbi su odvođeni i u "Muraj", sustav podzemnih hodnika ispod zidina zadarskog starog grada, i u prostore stare ninske ciglane. Također, moguće je da su Srbi odvođeni na još neke druge takve improvizirane lokacije, jer su mnogima koji su o tome svjedočili oči bile zavezane kako ne bi mogli procijeniti gdje su odvođeni. Svetozara Manojlovića su 25 srpnja, trojica muškaraca u civilu, koji su tvrdili da su iz MUP-a, odveli u njemu nepoznatu zgradu do koje se išlo neasfaltiranom cestom. Tamo je bio zavezan za jednu šipku s još dvoje ljudi. Njegovi otmičari su ga ispitivali o tome "koliko je pobio Hrvata" i zlostavljali. Zbog pretrpljenog zlostavljanja, Manojlović je morao potražiti pomoć psihijatra i u strahu je napustio Zadar.³³ Nenada Rnjaka su policajci 9. listopada 1991. odveli s radnog mjesta u poduzeću INOX, te ga zatočili u plinskoj stanici u zadarskom predgrađu Diklo, gdje su ga ispitivali i tukli puna četiri dana, a tijekom te torture nije dobivao ni hranu ni vodu. Iz plinske stanice je kasnije prebačen u civilni zatvor odakle je 2. studenog 1991. s još 66 zatočenika srpske nacionalnosti prebačen u selo Žitnić kod Drniša, gdje je razmijenjen za hrvatske policajce koje su zarobili pobunjeni Srbi. Ovom razmjenom zarobljenika rukovodio je zastupnik HDZ-a Drago Krpina.³⁴ Teror nad Srbima je u jesen 1991. poprimio tako izražene razmjere da je član SDP-a i Zadra Romano Meštrović intervenirao kod HDZ-ovog predsjednika Općine Ive Livljanića pismom na koje nije dobio odgovor:

Gospodine predsjedniče, pored svih grozota ratnih razaranja velikosrpske armije, posljednjih smo dana svjedoci i nemilih događaja o kojima i sam mogu svjedočiti. Bez ikakva povoda i obzira vrši se teror nad pojedincima samo zato što su Srbi. Maskirani pojedinci upadaju u njihove stanove i odvođe ih u nepoznatom pravcu ... U interesu je hrvatskoga naroda i građana Hrvatske da profunkcionira pravna država. Na Vama

33 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Krivična prijava Ružice Manojlović protiv nepoznatih osoba, 7. 8. 1991.

34 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Odštetni zahtjev Nenada Rnjaka, 22. 4. 2004.

je najveća odgovornost i moralna obveza da svim sredstvima spriječite sve nezakonite radnje prema građanima Zadra bez obzira na nacionalnu, vjersku, stranačku i bilo koju drugu pripadnost... Ako želite i neke pojedinosti u vezi s ovim tvrdnjama, spreman sam kao i uvijek doći na razgovor k Vama.³⁵

Nažalost, nasilje nad zadarskim Srbima ponekad je rezultiralo i njihovim likvidacijama. Prema pisanju *Zadarskog lista*, na području Zadra neriješeno je ostalo šesnaest ubojstava građana srpske nacionalnosti počinjenih između 1991. i 1996.³⁶ Neki od zločina su procesuirani, no rijetko su rezultirali optužujućim presudama: Gojka Bjelanovića pretukla su i ustrijelila dvojica vojnika Zbora narodne garde, u njegovom domu, nakon što je već ranije odvođen na ispitivanje u Osnovnu školu "Velimir Škorpik". Počinitelji ovog zločina, Miroslav Đerđa i Vladimir Strehovski, branili su se na sudu neuračunljivošću, navodeći posttraumatski sindrom izazvan srpskom agresijom kao uzrok psihičkih tegoba.³⁷ Obrana je to koju je uspješno koristio Ivo Davor Vukić, član Općinskog odbora HDZ-a optužen jer je 23. listopada 1991. iz pištolja ubio Davora Poljaka, Željka Štrbu i Marka Štrbu trojicu zarobljenih Srba, navodnih sudionika oružane pobune, u prostorijama škole "Velimir Škorpik".³⁸ Njegovo suđenje za to trostruko ubojstvo postalo je predmetom psihijatrijskih prijedora o njegovoj eventualnoj neuračunljivosti u trenutku počinjenja djela, jer je na saslušanju Vukić izjavio da se ne sjeća počinjenja djela. U tijeku kasnije istrage Ivo Davor Vukić prošao je tri psihijatrijsko-forenzička vještačenja kako bi se utvrdilo je li bio ubrojav. Prvo vještačenje ističe kako je Vukić bio u stanju "povišene afektivne tenzije koja je postojala i prije zbog specifične situacije u kojoj se duže vrijeme nalazio, a u vezi s političkom situacijom i svim konfliktnim događajima koji prate sadašnje stanje" (Buzina, Goreta i Peko-Čović, 2004: 541). S obzirom na emotivnu napetost koju je uzrokovala ratna situacija, Vukićevo stanje je kvalificirano kao stanje smanjene ubrojivosti, ali da je Vukić psihički intaktna osoba, bez duševne bolesti koja bi ga kvalificirala kao nekog posve neubrojivog. Njegov branitelj je na samoj sudskoj raspravi konzultirao

35 Arhiv Veritas, Zadar 1991., Pismo Romana Meštrovića Ivi Livljaniću, 5. 10. 1991.

36 Arijana Baraba, "Nerazjašnjeno 16 ubojstava u Zadarskoj županiji", *Zadarski list*, 25. 11. 2002., str. 7.

37 Minja Gugić, "Ni nakon 15 godina nije počelo suđenje za ubojstvo 'petokolonaša'", *Jutarnji list*, 14. 2. 2006.

38 J. Širinić, "Ubio trojicu zarobljenika", *Slobodna Dalmacija*, br. 14627, 29. 10. 1991., str. 27.

drugog vještaka koji je držao da je Vukić u trenutku počinjenja umorstva bio potpuno neubrojiv. Sud ga je nakon toga uputio na treće ispitivanje u Psihijatrijsku bolnicu Vrapče, u Zagreb. Tamo mu je, na temelju EEG i CT snimki mozga utvrđen organski psihosindrom, tip progresivnog moždanog oboljenja (Buzina, Goreta i Peko-Čović, 2004: 546). Na osnovi te dijagnoze, Ivo Davor Vukić je na kraju oslobođen krivnje kao neuračunljiv, iako nije utvrđeno što je uzrokovalo organski psihosindrom (najčešći uzroci su kemijsko otrovanje i Alzheimerova bolest, iako Vukićeva anamneza ne opisuje niti jedno od to dvoje). Ovo tumačenje je na kraju potvrđeno kao valjano presudom Vrhovnog suda iz 1994. (Buzina, Goreta i Peko-Čović, 2004: 549).

/ Zaključak

Prema podacima UNPROFOR-a, u Zadru je 1995. ostalo manje od 2 000 Srba. Gotovo 80 % srpskog stanovništva izbjeglo je tijekom rata, prema izjavama ljudi koji su tada boravili u Zadru i prema dostupnim izvorima, većina je izbjegla tek nekoliko dana nakon eskalacije nasilja koja su se dogodila od sredine 1991. Oni koji su ostali morali su trpjeti, prijetnje, uvrede i šikaniranja, a budući da se znalo za sporadična, ničim izazvana odvođenja i umorstva Srba, oni koji su ostali riskirali su svoj život ostajanjem. "Kristalna noć" ponekad se navodi kao početak napada na zadarske Srbe, te se povodi tih događaja traže u reakcijama na ubojstvo Franka Lisice i pogibiju hrvatskih policajaca u Borovu Selu. No, prikupljena svjedočanstva i dokumenti svjedoče o tome da su zastrašivanja Srba počela još ranije: neka od njih su se događala čak i prije prvih višestranačkih izbora, a dolaskom HDZ-a na vlast stigmatiziranje i otpuštanje Srba dobilo je na intenzitetu.

Osim toga, na zadarskom je području bilo nacionalističkih incidenata i neposredno nakon MASPOK-a 1971., a neki od aktera tog doba, poput Davora Arasa i Petra Šale postali su kasnije vodeći ljudi zadarskog HDZ-a i akteri koji su nacionalističkim izjavama početkom devedesetih potpaljivali ionako usijanu atmosferu koja je kretala prema nasilju. Čak se i s pljačkanjem i demoliranjem lokala u Zadru počelo prije 2. svibnja. Prema tome, može se reći da su Lisičina pogibija i incident u Borovu Selu služili tek kao izlika da dotad skriveno nasilje postane javno i osigura potporu onog dijela stanovništva koje još nije htjelo napustiti suživot.

Samo nasilje kombinacija je planske politike zastrašivanja i protjerivanja Srba sa zadarskog područja i efekata koje je nacionalistička ideologija vladajućeg HDZ-a imala na populaciju. Već u osvit izbora počelo se s izjavama i novinskim napisima koji su implicirali da je suživot između Hrvata i Srba nemoguć, pa čak i opasan za Hrvate. U samom Zadru Srbi su počeli primati prijetuća pisma u potpisu kojih se nalazilo "HDZ". Odmah nakon izbora, lokalna i državna tijela očišćena su od građana srpske nacionalnosti i to taktikama koje su kombinirale politički i medijski progon i izmjenu institucionalnog okvira u kojem su državne institucije trebale djelovati. S druge strane, izostankom reakcije institucija, ohrabrivalo se nasilje prema Srbima od strane nacionalistički nastrojenih civila. Dok je ranije nejasno koje nasilje vrše pojedinačni civili na svoju ruku, a koje je djelo državnih institucija, u 1991. godini, nakon Plitvica i Borova Sela i nakon prekida veza s Jugoslavijom, policija i gardisti otvoreno koordiniraju i pomažu pri miniranju kuća, odvođenju i ubijanju Srba. Većina takvih zločina bila bi teško izvediva bez dvije ključne komponente: etnicizacije institucija i manipulacije emocijama kako bi se stvorile podjele po etničkim linijama. Etnicizacija institucija je provedena otpuštanjem Srba za radnih mjesta na kojima su mogli osujetiti njihov progon, promjenama naziva državnih ustanova i simbola države i medijskim izvještavanjem koje je zamijenilo dotadašnji jugoslavenski narativ novim nacionalističkim narativom. Atmosfera straha je proizvedena tendencioznim izvještavanjem koje je stigmatiziralo Srbe i opisivalo ih kao remetilački faktor sklon nasilju, stigmatizacijom Srba kroz potpisivanja lojalnosti, stvaranjem atmosfere straha kroz prijetnje i sve vidljivije fizičko nasilje. Sudjelovanje ljudi koji su uživali moć i politički autoritet u Zadru, kao i podrška koju su nasilnici uživali od policije, uništili su solidarnost među građanima i stvorili osjećaj nepovjerenja, anksioznosti i straha. Djelovanje straha kao emocije koja, usmjerena na određenu skupinu, stvara vidljive podjele i razgraničenja među ljudima na nekom prostoru, bila je nužna da se ostvari protjerivanje Srba iz Zadra.

I Bibliografija

Izvori:

Arhiv Dokumentaciono-informacionog centra Veritas (Beograd), fond Zadar 1991.

Arhiv Srba u Hrvatskoj (Zagreb), fond Dalmatinski komitet

Feral Tribune, 1997.

Intervju I-Z.D. objavljen 31. siječnja 2021., uživo

Intervju II-M.D. objavljen 10. ožujka 2021., putem interneta

Intervju III-D.D. objavljen 1. studenog 2021., uživo

Intervju IV-B.P. objavljen 13. srpnja 2021., uživo

Intervju V-N.P. objavljen 14. srpnja, 2021., uživo

Intervju VI, Đuro Kresović, preuzet s <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/duro-kresovic-1/>

Slobodna Dalmacija, 1973., 1990. i 1991.

Zadarski list, 2002.

Literatura:

Ahmed, Sara. 2014. *Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh University Press, Edinburgh

Baker, Catherine. 2015. *The Yugoslav Wars of the 1990s*. Palgrave Macmillan, New York.

Bergholz, Max. 2016. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. Cornell University Press. London.

Gelo, Jakov, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić. 1998. *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880 — 1991: po naseljima*. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.

Goreta, Miroslav, Peko-Čović, Ivana i Buzina, Nadica 2004. *Psihijatrijska vještačenja : zbirka ekspertiza*. Naklada Zadro. Zagreb:

Gross, Jan Tomasz. 2002. *Neighbors : the destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland*. New York, N.Y., Penguin Books

Hoffman, Danny. 2011. *The War Machines: Young Men and Violence in Sierra Leone and Liberia*, Duke University Press, New York.

Kaufman, Stuart J. 2006. "Symbolic Politics or Rational Choice? Testing Theories of Extreme Ethnic Violence." *International Security*. Vol. 30, no. 4. The MIT Press. Str. 45—86.

Lieberman, Evan i Prerna Singh. 2012." The Institutional Origins of Ethnic Violence". *Comparative Politics*. No. 45. Str.1—24.

Mueller, John. (2000). "The Banality of Ethnic War." *International Security*. No. 25. Str. 42—70.

VINKO KOROTAJ DRAČA
**Politics of Emotions and Ethnic Violence:
Zadar in 1991**

The author examines ethnic violence against the Serbs in Zadar in 1990 and 1991 by using different written sources (newspapers, judicial documents, police reports, medical and forensic examinations and similar) as well as by interviewing people who lived in Zadar. The period in question is characterized by the first instances of ethnically motivated discrimination, evident in losing jobs, creation of the atmosphere of fear and mistrust, in destruction of property during the Zadar's "Kristallnacht" and after, as well as in activities of "Troikas" which were violently entering into flats and mistreated Serbs. The aim was – to make Serbs scared in order for them to leave the city. In October 1991 there was also a murder of three Serbs who were captured and held in an improvised prison. The author links these events with the discursive acting by state and local political elites and uses theory of cultural politics of emotions by Sarah Ahmed ("The Cultural Politics of Emotions"). Ahmed argues that emotional statements have also performative role, not only declaratory, as they can create, form and territorialize area of social relations. The role of fears and emotion of anger was big during the 1990s, but not adequately recognized in many studies on ethnic conflicts in former Yugoslavia. The author examines how did the political discourse that was articulated in Croatia since the first multiparty elections in 1990, influence the process of ethnic divisions and of formation of social situation in which interethnic violence became socially acceptable form of political activities. In addition, the article examines how did the Serbs feel about their victimization by others, as well about the lack of protection by state institutions.

KEY WORDS: *Cultural politics of emotions, Ethnic violence, Zadar, Serbs, "Kristallnacht", Ethnicization*